

Академія наук України
Інститут історії України

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

С.В.КУЛЬЧИЦЬКИЙ, О.М.МОВЧАН

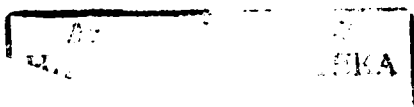
НЕВІДОМІ СТОРІНКИ ГОЛОДУ 1921—1923 рр. В УКРАЇНІ

Кульницький Станіслав Владиславович — доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України.

Мовчан Ольга Миколаївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України.

Автори вміщених матеріалів висловлюють свою особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Літературний редактор *Т.М.Теліженко*
Технічний редактор *О.І.Мостяєв*
Коректор *В.М.Барташ*
Набір *С.К.Тарасенко*

узгодження

с.

2-го крав.

Коли в Україні з'явилися публікації про голод 1932—1933 рр., у них нерідко висувалася така думка: ця трагічна подія десятиріччями замовчувалася, на відміну від голоду 1921 р., про який ми знаємо все. Однак про голод на півдні України на початку 20-х рр. ми знали не все. Архівні джерела малюють картину, далекую від традиційних уявлень, й картина ця — моторошна.

♦ 1 ♦

Голод на початку 20-х рр. в Україні завжди пов'язували з жорстокою посухою 1921 р., яка вразила й інші зони товарного землеробства Росії — Поволжя та Північний Кавказ. Але хіба можна назвати стихійне лихо причиною загибелі величезної кількості людей? До революції теж траплялися посухи, навіть більшої інтенсивності. Мільйони селян залишалися без засобів існування і голодували. Деякі з них гинули, але ж не сотнями тисяч!

Причини масової загибелі людей від голоду в Росії і Україні, мають соціально-економічний характер. Досі називали лише одну: виснаження селянського господарства воєнними діями, що тривали з 1914-го по 1921 рр. Справді, про війну не можна забувати. Однак більше важить інша причина — аграрна політика партії більшовиків. Серцевинною її була продрозкладка, тобто примусове вилучення селянського врожаю.

В орбіту такої політики Україна потрапила у 1919—1920 рр. Розглядаючи в грудні 1919 р. питання про радянську

владу в Україні, VIII конференція РКП(б) дійшла висновку, що в республіці мають бути збережені основні принципи радянської продовольчої політики — державна заготівля хліба за твердими цінами і примусова розкладка (1).

Селе люто опиралося конфіскації хліба та іншої сільськогосподарської продукції: розкладка незабаром поширилася мало не на все, що вироблялося на селянському подвір'ї. Тому під час заготівель власті застосовували військову силу. Працівники наркомпроду РСФРР і наркомпроду УСРР мали в своєму розпорядженні навіть кавалерійські частини для придушення опору селян, охорони продовольчих вантажів, організації загороджувальних загонів, що боролися з мішечництвом на шляхах.

У першій половині 1920 р. продрозкладка майже провалилася. Тоді органи радянської влади, в тому числі каральні, перебували ще в стадії формування. В другій половині цього року заготівлі вдалося істотно збільшити. Всього за рік держава заготовила в Україні 71,5 млн. пуд. хліба проти 10,5 млн. пуд. за 1919 р.

На сільське виробництво розкладка діяла як кислота на метал: воно скорочувалося до обсягу, що задовольняв тільки внутрішні потреби селянина. Коли виявилось, що продавати продукцію не дозволяють, селянам не залишилося резонів освоювати всю одержану землю. Посівні площі катастрофічно скорочувалися.

Руйнівні наслідки продрозкладки навіть перевищували збитки, спричинені війною. Так, найбільший дефіцит селянських засівів виник не на території, де відбувалися основні воєнні дії (Одеська, Київська, Донецька, Катеринославська, Подільська і Волинська губернії), а саме там, де активно виконувався план хлібозаготівель (Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії) /2/.

Скорочення товарності сільськогосподарського виробництва загрожувало продовольчому забезпеченню “червоних столиць”. Карткова система, запроваджена у містах, не забезпечувала прожиткового мінімуму. Лише чверть продуктів робітники і службовці отримували по картках, а решту були вимушені купувати на ринках (3). Але товари за вільними цінами були малодоступні для них. Міське населення постійно недоїдало. Особливо скоротилося споживання м'яса і молока. Проте й хліба не було досить. Порівняно з довоєнним часом

взимку 1920 р. добова калорійність харчування городян скоротилася з 3458-и до 2582 ккал. (4). Особливо упав рівень харчування робітників у великих промислових центрах. Їх добовий раціон не перевищував 2281 ккал, або 75% прожиткового мінімуму (5). “Ніколи такого недоїдання, такого голоду, як протягом перших років своєї диктатури, робітничий клас не зазнавав”, — зазначав В.Ленін у доповіді про продподаток на зборах секретарів та відповідальних представників осередків РКП(б) м.Москви і Московської губ. 9 квітня 1921 р. (6).

Гіркий досвід двох років примусив В.Леніна переглянути відносини з селянами, але зовсім не в бік скасування розкладки. На VIII Всеросійському з’їзді рад в грудні 1920 р., де розглядався план ГОЕЛРО, він заявив, що без хлібного фонду, утвореного продрозкладкою, неможливо навіть підходити до великих завдань електрифікації Росії. З’їзд прийняв закон про примусове визначення державою посівних площ для кожного селянського господарства — своєрідну посівну розкладку (7). Таким шляхом думали присилувати селянина сіяти стільки, скільки потрібно державі.

Селянські повстання і заворушення в армії змусили-таки більшовиків навесні 1921 р. схаменутися. Розмножений і розісланий на місця закон про посівну розкладку — своєрідне друге видання кріпосного права — залишився на папері. Ленін проголосив заміну довільної розкладки строго зафіксованим, меншим за обсягом податком і дозволив продавати лишки продукції на вільному ринку. Так було започатковано неп. Однак в Україну він прийшов значно пізніше.

Через воєнні дії на території України основний тягар розкладки 1920 р. припав на хлібовиробничі райони Росії. Але після припинення воєнних дій більшовицький уряд вирішив повністю вилучити хлібні лишки і в українському селі. Введення ленінського декрету про продподаток було загальмовано до наступного врожаю.

Розкладкову політику у республіці затверджували постанови ВУЦВК про введення продподатку з врожаю 1921 р.

від 27 березня 1921 р. і РНК УСРР про зменшення зернової розкладки на врожай 1920 р. від 29 березня того ж року. Зокрема, постанова РНК ухвалювала:

“1. Волинську, Катеринославську, Харківську і Чернігівську губернії, які виконували найбільший відсоток хлібної розкладки і які налічують найбільшу кількість селянських господарств, на яких тяжко відбивалася ця розкладка, цілком звільнити від виконання частини її, що залишилась.

2. Для решти губерній відповідно загальному економічному стану і відсоткові виконаної по сей час хлібної розкладки встановити таку скорочену цифру розкладки, що обов'язкова до здачі негайно після кінця засівної кампанії в розпорядження державних продовольчих органів:

Олександрівська	15 000 000	пуд.
Полтавська	13 000 000	»
Кременчуцька	6 500 000	»
Київська	9 500 000	»
Одеська	3 000 000	»
Миколаївська	3 000 000	»
Донецька	2 500 000	»
Подільська	1 500 000	» (8).

Головною метою збереження подрозкладки залишалось забезпечення російських “червоних столиць”. Документи свідчать, що тиск почався уже в березні 1921 р., коли було оголошено “продтижневик” і тисячі комуністів та безпартійних робітників мобілізовано у хлібозаготівельні загони, що направлялися на село. Якщо в грудні 1920 р. в середньому за добу заготовлювалося 1,5 тис. пуд. хліба, то в березні — 7—8 тис. пуд. (9). Збільшилося й відправлення хліба у Російську Федерацію: 142 тис. пуд. — у січні, 247 тис. пуд. — у лютому, 1114 тис. пуд. — у березні 1921 р. В квітні після закінчення “продтижневика” і повернення продзагонів у міста кількість відправленого до Росії хліба знову зменшилась — до 132 тис. пуд. (10). Це викликало незадоволення ЦК РКП(б).

8 травня голова українського уряду Х.Раковський і нарком продовольства республіки М.Владимиров дістали телеграфне повідомлення секретаря ЦК РКП(б) В.Молотова про постанову керівництва більшовицької партії, витриману у найбільш

рішучих виразах: “Зобов’язати український ЦК і укрнарком-прод під персональну відповідальність тт.Раковського і Владимиrowa відправити в розпорядження наркомпроду РСФРР протягом травня не менше 40 маршрутів, переважно з хлібом” (11).

Чотири десятки продовольчих ешелонів за місяць — такої кількості від України раніше не вимагали. І це — незважаючи на звільнення від продрозкладки чотирьох з дванадцяти губерній республіки. Не бралися до уваги і наслідки неврожаю на півдні республіки. Попереднього року зима була тут без снігу, а весна без дощів, і селяни вже почали відчувати загрозу голоду. Але в далекій від причорноморських степів Москві були іншої думки про продовольче становище в Україні. Голова російського уряду 18 травня телеграфував М.Фрунзе (в копіях Г.Петровському і Х.Раковському): “Тов.Бухарін каже, що врожай на півдні чудовий.. Питання життя і смерті для нас — зібрати з України 200—300 мільйонів пудів” (12).

Хліб був питанням життя або смерті й для українського селянина. Без усяких перебільшень — життя або смерті. Прагнучи вижити, він уникав заготівельників, і збирати зерно, як раніше, ставало просто неможливо. Тому під час обговорення вимог Москви політбюро ЦК КП(б)У вирішило додати до наркомпродівських загонів регулярну армію. Зокрема, в Одеську губернію пішло таке телеграфне розпорядження: “Підтвердити Одесі вантажити щоденно 30 вагонів, запропонувати військовому командуванню надавати всіляке сприяння при здійсненні продрозкладки” (13).

У запропонованому центром обсязі травневе завдання Україна все-таки не виконала. Було відправлено 522 тис. пуд. (14). У протоколі політбюро ЦК КП(б)У від 28 травня зафіксовано догану Раковському “за недостатньо енергійну продроботу” (15). Цілком зрозуміло, що догану було передано з Москви: Раковський в Україні користувався величезним впливом, не кажучи вже про те, що в республіканській номенклатурі він офіційно займав становище першої особи. Ганьбити перших осіб у будованій на засадах “демократичного централізму” більшовицькій партії не дозволялося.

Як пізніше згадував Х.Раковський, у червні 1921 р. партійно-державне керівництво УСРР зрозуміло, що на південь України насувається небачена посуха. За його

пропозицією політбюро ЦК КП(б)У 11 червня запропонувало губкомам партії раз на тиждень висилати статистичні дані про очікуваний врожай (16). Не обмежуючись цим, Раковський затвердив постанову Української економічної ради (УЕР) про відправку у неврожайні губернії комісії для виявлення дійсного стану в сільському господарстві. Проте, як писав (в січні 1922 р.) Раковський у листі до Леніна, ця постанова була скасована українським ВЦВКом ... з чисто політичних міркувань — не створювати паніки” (17).

Знову виникає питання: чи міг голова ВУЦВК Г.Петровський скасувати прийняті Раковським постанови? Формально — міг, але в більшовицькій номенклатурі політичне співвідношення між Петровським і Раковським було таким, як на більш високому ієрархічному щаблі між Калініним і Леніним. Отже, в цій конфліктній ситуації теж відчувається незрима присутність центральної влади.

Цю присутність інколи можна довести документально. Є вражаючі вказівки, що В.Ленін не завжди довіряв кадровим працівникам власної партії, висунутим ним же на керівні посади в українському партійно-державному апараті. Перш за все, це стосувалося продовольчих справ. Досить йому було дізнатися, що в Харкові відповідальну посаду у Центральному статистичному бюро займає колишній міністр продовольства Тимчасового уряду О.Пешехонов, як він став твердити: цей “колишній” дурить ЦК КП(б)У, приховує продовольчі запаси республіки. Звідси голова центрального уряду робив далекосяжний висновок — про неприпустиму самостійність України в справах наркомпроду. Більше покладаючись на чекістів, ніж на цекістів, він звернувся на початку лютого 1921 р. до голови Всеукраїнської ЧК В.Манцева з такими вимогами:

“На вашу особисту відповідальність покладаю (під умовою секретних і безпосередніх та акуратних стосунків з політбюро в Москві):

- (1) встановити *цілковитий* нагляд за Пешехоновим;
- (2) прислати сюди підсумки;
- (3) те саме за всіма пешехонівцями, список їх;
- (4) добитися негайної відставки Пешехонова і відправки в Москву” (18).

Дивна річ! Чекісти України повинні були таємно (“акуратно”) від свого безпосереднього начальства, тобто політбюро

ЦК КП(б)У, інформувати Леніна про кадрову ситуацію в Україні. "Товариські" взаємини у більшовицькому керівництві явно переходили в стадію кризи.

Закінчуючи виклад цього епізоду, який опукло показує, як більшовицький центр цікавився українською статистикою, зазначимо, що В.Манцев, очевидно, не знайшов компромату на О.Пешехонова. Інакше Раковському не вдалося б утримати цього всесвітньо відомого статистика у Харкові майже на цілий рік. Лише в січні 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) спромоглося усунути Пешехонова, а через кілька місяців його вислали за кордон з великою групою професорів — інтелектуальної еліти країни.

Не звертаючи уваги на реальне становище, центр вимагав збільшити вивіз хліба з України. Вимоги ці торкалися рівною мірою й вражених стихійним лихом південних губерній. Наводимо, як приклад, панічну телеграму Миколаївського губвиконкому в Харків від 22 червня: "Центр вимагає в червні від нашої губернії 1575 тис. пудів зерна. Відправлено 500 тис.,можемо ще відправити максимум 250 тис. Особком пропонує виконати наряд повністю. Якщо виконаємо, то постачання губернії стає загрозливим. Залишаються тоді без постачання дві дивізії і все населення губернії" (19).

Отже, губвиконком просив залишити в губернії 825 тис. пуд. хліба. Це прохання не мало наслідків. Через тиждень, коли на політбюро ЦК КП(б)У у черговий раз ділили вилучений у селян хліб, вирішили віддати властям Миколаївщини тільки 200 тис. пуд., а все зверх цього — вивезти (20).

Нещадна компродівська мітла вичищала навіть недоторкані в селянських господарствах насіннєві запаси. Мільйони українських селян було поставлено в залежність від природної стихії.

Перші провісники голоду з'явились у червні 1921 р. Так, на засіданні Миколаївської губернської військово-продовольчої наради від 18 червня 1921 р. повідомляло: "Стан посівів по всій губернії безрадісний. В Миколаївському повіті в 60-верстному радіусі від Миколаєва сходи загинули. Дещо краще в районах Нового Бугу і Привольного. Сильно постраждали від посухи і шкідників повіті Дніпровський і Херсонський, де повний неврожай цілком визначився. Наближається до середнього врожай в Єлисаветградському повіті, де, однак,

за відсутністю дощів становище загрожує погіршитися" (21). Члени наради прийняли рішення просити наркомпрод припинити вивіз продовольства з Миколаївщини, не призначати податкового завдання до з'ясування розмірів неврожаю в губернії, залишити врожай озимини на насіннєві потреби потерпілих від посухи.

Тривожні звістки про продовольчу катастрофу, що насувалась, почали надходити в уряд з врожайних у 1920 р. губерній. 15 червня 1921 р. голова Полтавського губвиконкому Я.Дробніс повідомляв у телефонній розмові секретаря Раднаркому УСРР Ахматова про згубний вплив продрозкладки для наступних хлібозаготівель: "Розкладка, що затяглася, згубно відбилася на кампанії по збиранню хліба. Селянство надзвичайно індиферентно ставиться до наших закликів. Не вірить. Є випадки випалювання куркулями засівів. Врожай в нашій губернії в двох повітах преспоганий: відсутність дощів, все випалено, посохло. В трьох повітах надії більше. Вживаємо заходів щодо допомоги двом голодним, вірніше тим, що очікують голод, повітам" (22).

Незважаючи на такі повідомлення, хлібозаготівля в Україні збільшилась, відповідно й постачання півночі хлібом — до 728 тис. пуд. (23).

У липні 1921 р. загроза голоду на півдні України стала настільки відчутною, що заготівлі хліба різко загальмувалися. Селяни, які мусили здавати хліб за продрозкладкою і продподатком одночасно, знято опиралися. До працівників центрального наркомпродівського апарату, які діяли в Україні, підключився безпосередньо Ленін. Виконуючи його телеграфну вказівку, ЦК КП(б)У зобов'язав губкоми партії щоденно вантажити хліб на північ у таких кількостях: Полтавщина — 20 вагонів, Київщина — 10, Запоріжжя — 7, Кременчуцька, Миколаївська та Одеська губернії — по 5 і Чернігівська — 3 вагони (24). Доводячи розкладку до губкомів і губвиконкомів, секретар ЦК КП(б)У Д.Лєбідь і голова ВУЦВК Г.Петровський супроводжували її благально-загрозливими листами з однаковим змістом: що б там не трапилось, а вивозити треба! Наприклад, у листі керівникам Чернігівської губ. зазначалось: "Надзвичайно важкий продовольчий стан пролетарських центрів Росії, червоних столиць Москви і Пітера, зокрема, в останні місяці, до нового врожаю зобов'язують радянську Україну прийти на допомогу,

урізаючи до останнього ступеню власні потреби” (25). Але зернові запаси українського селянства вже були остаточно вичерпані. Російські столиці отримали 138 тис. пуд. (26). Перспективи подальшої хлібозаготівлі були пов'язані із жнивами 1921 р. Яким же був в Україні новий урожай?

♦ 3 ♦

Навесні 1921 р. у рільництві республіки намітилася тенденція до господарського відродження. Цьому сприяло припинення військових дій. Порівняно з 1917 р. сімба ярих пройшла з найменшим дефіцитом — в 3 млн. дес. У порівнянні з 1920 р. ярий клин зріс на 5,6 млн. дес., або на 18%. Проте внаслідок жорстокої посухи зібраний врожай був значно менший, ніж минулорічний, який становив 513,5 млн. пуд. зерна. Як підкреслюється у доповіді члена повноважної комісії ВУЦВК по обстеженню голодуючих губерній В.Мишкіса на 3-й сесії ВУЦВК VII скликання (14 жовтня 1922 р.), у неурожайних губерніях України було зібрано лише 75% посіяного зерна (27).

Статистичні дані про валовий збір хлібів в Україні мають суперечливий характер. Найвищий показник дає ЦСУ РСФРР — 633 млн. пуд. (середній урожай у попередні продрозкладчі роки становив близько 1 млрд. пуд.) /28/. Цифра, опублікована Центральним статистичним бюро УСРР, становить 276,6 млн. пуд. (29). На VII Всеукраїнському з'їзді рад в грудні 1922 р. нарком земельних справ України І.Клименко назвав ще меншу цифру — 200 млн. пуд. (30).

Наркомпрод України у листопаді 1921 р. зупинився на 430 млн. пуд., тобто середньоарифметичній величині між даними московських і харківських статистиків (31). Раковський силою свого авторитету зробив пізніше цю цифру офіційною. Але не важко визначити, що це — не більш як політичний компроміс. Якщо наркомземівці мали відношення до вирощування урожаю, то наркомпродівці — тільки до його вилучення. Звичайно, міжвідомча суперечка легко розв'язувалася елементарною перевіркою статистики. Але не випадково Х.Раковському заборонили надсилати на місця перевірки комісії. Москві вигідніше було переоцінювати врожай в Україні.

В.Ленін так і робив, посилаючись при цьому на Х.Раковського. На початку липня 1921 р. він написав записку такого змісту: "...Урожай на Україні приблизно визначають (Раковський) в 550 — 650 мільйонів пудів. Віднімаючи 150 мільйонів пудів на засів і 300 ($15 \times 20 = 300$) на годівлю сім'ї і худоби, маємо остачу ($550 - 450 = 100$; $650 - 450 = 200$) в середньому близько 150 мільйонів пудів. Якщо поставити на Україну армію з голодних губерній, цю остачу можна було б зібрати (податком + товарообміном + окремими реквізіціями з багатих на допомогу голодним) повністю" (32).

Пропозицію Леніна на ранковому засіданні політбюро ЦК РКП(б) 29 липня 1921 р. підтримав голова ЦСУ РСФРР П.Попов. Він оптимістично заявив, що Україні можна затвердити продподаток в 120 млн. пуд. Цю цифру й було схвалено. Але присутні представники партійно-державного керівництва УСРР гостро заперечували.

За попереднім обговоренням хлібозаготовчих планів члени українського уряду Х.Раковський і М.Владимиров попереджали, що можна отримати не більше 80 млн. пуд. (33).

28 липня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У відхилило пропозицію П.Попова про підвищення податкових ставок в Україні перерахуванням врожайності за методикою ЦСУ РСФРР. Інформуючи Леніна про хід переговорів з українським більшовицьким центром, голова ЦСУ РСФРР повідомляв: відмова дана "з міркувань організаційних (розлад апарату) і політичних (бандитизм)... бо за два-три дні до мого приїзду податкові ставки було повідомлено у повіті" (34). В той же час політбюро ЦК КП(б)У прийняло зустрічну пропозицію П.Попова — ввести підвищені ставки оподаткування по врожайності понад 70 пуд. Крім того, за власною ініціативою було запропоновано "в основу податку, що стягується, прийняти пшеницю, що дасть збільшення на 25% при збиранні іншими хлібами" (35). Але, як з'ясувалось 29-го ранком, і це не задовольнило політбюро ЦК РКП(б).

Попереджаючи розростання конфлікту з всеросійським центром, політбюро ЦК КП(б)У пішло на подальші компроміси. Воно надіслало у Москву таку телеграму: "Виходячи з близького ознайомлення і точної перевірки врожаю по повітах, політбюро України може гарантувати продподатку 100 млн. пуд. хліба реальних плюс 20 млн. збору за податок і 10 млн. пудів товарообміну" (36).

Такий крок задовольнив В.Лєніна. На вечірньому засіданні політбюро ЦК РКП(б) 9 липня ранкове рішення було скасовано і затверджено пропозицію політбюро ЦК КП(б)У.

Завдання в 100 млн. пудів теж не відповідало реальному становищу, але українські більшовики дальших поступок не домоглися. Та й ця виявилася оманливою, бо супроводжувалася підвищенням питомої ваги відчужуваного за межі України хліба в загальному обсязі продподатку. 29 липня Раковський змушений був доповісти на політбюро ЦК КП(б)У: "Ми що б то не стало повинні дати Півночі 60 млн. пуд." (37). За цих умов, навіть у випадку повного стягнення податку, на внутрішні потреби України (Донбас та інші промислові центри, армія, апарат тощо) залишалося мало, а на допомогу селянам південних губерній — й зовсім нічого.

Заради хлібозабезпечення Півночі політбюро ЦК КП(б)У запропонувало місцевим комітетам підвищити ставки оподаткування "при пересуванні сплатників на 1—2 розряди по врожайності, а також при утворенні трьох нових розрядів для місцевостей, де врожай вище 85—100 пуд. з дес." (38). Наступного дня, 30 липня, це рішення було конкретизовано щодо окремих губерній. Зокрема, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: "Ставки по Запорізькій, Донецькій і Миколаївській губ. залишити без змін. Ставки Подільській, Катеринославській та Одеській залишити відкритими до отримання довідок з місць, по отриманню таких питань вирішити т.т.Раковському з Владимировим. По відношенню до Київської губ., в тих повітах, де ставки повідомлені, по волостях не змінювати. По відношенню до повітів, де ставки не повідомлені, питання тимчасово залишити відкритим і запропонувати, не оголошуючи про зміну повітових ставок, підвищити волосні з таким розрахунком, щоб вони збільшили поповітові ставки.

Дати всім губерніям директиву: там, де не оголошені волосні ставки, підвищити такі, не чіпаючи вже оголошені поповітові ставки" (39).

Всі постанови щодо оподаткування українських селян було ухвалено під тиском російського керівництва. Відповідна частина відчуженого за продподатком зерна визначалася потребами Російської Федерації.

Податкові завдання, встановлені адміністративною розкладкою повідомленої згори цифри-завдання (а це й є

продрозкладка), не відповідали реальним можливостям. П'ятьом невражайним губерніям були пред'явлені насправді фантастичні вимоги. У доповідній записці Х.Раковського В.Леніну про організацію продовольчої роботи та збір хліба в Україні від 15 січня 1922 р. зазначалося: "За кошторисом т.Попова Олександрівська (Запорізька. — *Лат.*) губ. повинна була дати 8679 тис. продподатку, тоді як виявилось, що весь валовий збір Олександрівської губ. дорівнює 6100 тис. пуд. хліба, і що ми, незважаючи на самий суворий тиск, на взяття сотень заложників, не могли зібрати 255 тис. пуд. хліба, іншими словами, в 32 рази менше, ніж казав Попов. Але потрібно тут додати, що в Олександрівській губ. наприкінці листопада 300 тис. селян харчувалися сурогатами з макухи і кураю, і випадки смерті від голодного тифу налічувалися вже сотнями. На початку грудня ми повинні були припинити збирання продподатку в Олександрівській губ. В Донецькій губ. т.Попов запропонував зібрати 6530 тис. пуд. хліба, між тим Донецька губ. дала всього 1120 пуд. З Миколаївської губ. т.Попов вимагав 11254 тис. пуд. хліба, вона дала всього 1040 тис. пуд. З Одеської губ. т.Попов вимагав 1293,2 тис. пуд. хлібів, а Одеська губ. дала всього 389 тис. пуд. хліба. З Катеринославської губ. він вимагав 2404 тис. пуд. хліба, вона дала 842 тис. пуд. хліба" (40).

Внаслідок нереальності план хлібозаготівель неодноразово переглядався. Зокрема, восени 1921 р. він був зменшений до 95 млн., а на початку 1922 р. остаточно затверджений в сумі 81,5 млн. пуд. Фактично в республіці було зібрано 74,9 млн. пуд. зерна (41).

Відповідно до початкових планів змінювались і плани хлібного постачання в РСФРР. 3 вересня 1921 р. при обговоренні питання про розміри державного хлібного фонду політбюро ЦК КП(б)У прийняло пропозицію заступника наркомпрода РСФРР М.Фрумкіна: "Встановити кількість хліба, яку Україна зобов'язана дати Росії, як мінімальну в 30 млн. пуд. навіть на шкоду власному забезпеченню" (42). І це завдання насправді виконувалося на шкоду власному населенню, оскільки мінімальні зернові потреби України складали близько 70 млн. пуд. З серпня 1921-го по липень 1922 рр. в РСФРР та інші радянські республіки було вивезено понад 22 млн. пуд. (43)

Замість надісланого зерна Україна майже нічого не отримала — ані грошей, ані промислових товарів. Товаро-

обмін між радянськими республіками, запланований як перехід від адміністративно-розподільчих до ринкових відносин, було зірвано. У згадуваній раніше записці Х.Раковського В.Леніну від 15 січня 1921 р. зазначалося: "...Наркомпрод РСФРР повинен був забезпечити (в розумінні: відшкодувати вартість певними товарами. — *Авт.*) нам щонайменше 8 млн. пуд. хліба. Це означає, що приблизно вони повинні були дати товару на 20 млн. золотих крб. Що ж нам дав наркомпрод РСФРР за весь 1921 р., тобто з 1 січня по 31 грудня? Наркомпрод РСФРР дав нам товари на 1286 тис. золотих крб., тобто еквівалент 450 тис. пуд. хліба. Він обіцяв дати три маршрути сільськогосподарських машин, 1105 вагонів лісоматеріалів, 3 млн. аршин мануфактури, 2 млн. пуд. різних фарб, 1 маршрут металевих виробів. Із цього нам не дали жодного атома" (44).

Не краще стояли справи і з фінансуванням хлібозаготівель. 19 вересня 1921 р. В.Ленін надіслав голові українського уряду таку телеграму: "Наркомпродом РСФРР переказано Вам грошз-наками 20 мільярдів карбованців, з них 10 — Київ, 10 — Харків для купівлі хліба і худоби. Найближчим часом передбачається зверх української грошової норми посилати Вам систематично кошти в розмірі до 50 мільярдів на місяць із спеціальним призначенням для купівлі хліба" (45). Але, як зазначено в цій записці Раковського Леніну, фактично "у вересні не було надіслано ані копійки для товарообмінних операцій наркомпроду РСФРР, в жовтні — 40 млн., в листопаді — 15 млн., в грудні — 50 млн. Разом 105 млн. замість 170 млн. Головне ж, що гроші були надіслані тоді, коли ціна на хліб піднялася неймовірно. В січні нам надіслали 154 млн. Восени хліб в Подільській губ. коштував ще 15—20 тис. крб., зараз ціни на хліб піднялися до 500—600—700 тис. крб. і надіслані нам гроші наркомпроду РСФРР 154 млн. мають в 20 разів меншу купівельну спроможність, ніж це було раніше. Крім того, ясно — за гроші хліб купувати не можна, якщо одночасно не буде товарів, які селяни зможуть купувати за гроші" (46).

◆ 4 ◆

Нереальність хлібозаготівельних планів, як це видно з викладених фактів, призвела до збереження розкладкового

методу хлібозаготівель. Незважаючи на формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду фактично здійснювалося шляхом позаекономічного примусу. Отже, нсп в 1921 р. в Україну ще не прийшов!

Намагаючись оволодіти хлібними ресурсами самого селянства, власті розпалювали соціальну ворожнечу на селі. Вони прагнули приборкати опір селян-власників, під'юджуючи корисливу зацікавленість селянської бідноти. З метою залучення менш заможних верств села до експропріації продукції більш заможних комітетам незаможників у відповідності до декрету про продподаток надавалася певна частка реквізованих надходжень. При відмові сприяти податковим комісіям комнезами позбавлялися державної допомоги. Так, у наказі Вознесенського повітового особкому від 27 листопада 1921 р. про репресивні заходи щодо сіл, які відмовляються від сплати податку, зазначалося: "У випадку, коли комнезаможні цих сіл не надають належного сприяння сільподаткомісіям і ухиляються від виконання свого революційного обов'язку, позбавляти такі в цілому отримання насінневої, продовольчої допомоги від держави" (47).

Поряд з "класовим підходом" до села повсюдно застосовувалась запозичена з кріпосницьких часів колективна відповідальність селян (кругова порука) за виконання хлібоздачі. Це підтверджує інший наказ Вознесенського особкому: "Взяти в кожній волості від 15 до 25 чол. зложників із куркульського і середняцького населення. У випадку, якщо яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність або ж, давши підписку про виконання продподатку у 48-годинний строк, із сплином часу продподаток не буде виконаний, такі села будуть оголошені ворогами радянської влади. Половина зложників буде засуджена аж до використання вищої міри покарання — розстрілу, після чого буде взята нова група. Всю наявність зерно-хліба і зерно-фуражу, не дотримуючись цифр податку, який належить у господарствах, на котрі поширяться колективна відповідальність, буде конфісковано" (48).

Для максимального вилучення зерна держава використовувала всілякі заходи надзвичайного характеру, які нарешті призводили до масового збройного тиску на селянство.

Ще на початку липня 1921 р. голова російського уряду у записці про заходи боротьби з голодом і про посилення

господарської роботи запропонував мобілізувати у Поволжі "молодь до армії у кількості близько 500 тис. штиків" і "розташувати ці 1/2 мільйона на Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу, будучи сугубо заінтересовані в ній, особливо ясно усвідомлюючи і почуваючи несправедливість ненажерливості багатих селян на Україні" (49).

Реалізувати цей задум виявилось технічно неможливим із-за повної дезорганізації життя в Поволжі і стану залізниць. Селяни, між тим, самі покидали уражені посухою місця і прямували пішки до більш благополучних місцевостей. 439 тис. біженців знайшли притулок в Україні. Ними опікувалася створена у липні 1921 р. Центральна комісія допомоги голодуючим (Допгол) при ВУЦВК на чолі з Г.Петровським. Але ця майже півмільйонна армія переселенців не могла допомогти державі вилучити хліб в українських "ненажерливих багатих селян" Потрібні були інші засоби.

І ВЛенін знову, хоч в іншому варіанті, повертається до ідеї про застосування військової сили. У розмові з М.Владимировим по прямому проводу 6 серпня 1921 р. він говорить так: "Я думаю, що для успішного збирання податку потрібні військові частини на допомогу цьому збиранню, з тим щоб ці військові частини одержували посилене постачання за рахунок місцевих селян, поки податок не буде сплачений" (50).

Через кілька днів, 12 серпня, ці міркування матеріалізувалися у спеціальній постанові Ради праці та оборони (РПО) про застосування надзвичайних заходів при вилученні продподатку, яка ніколи не публікувалася. В ній йшлося про введення до волостей та сіл, що опиралися наркомпродівцям, військових частин. Останні мали під час збирання продподатку "негайно вживати найрішучіших заходів примусового характеру" (51). Заходи не конкретизувалися, бо в урядовому документі навмисно уникали жахливих подробиць. Але у підзаконних актах ретельно враховувався багатий досвід, нагромаджений за попередні два роки стягнення розкладки.

Розпорядження голови російського уряду про використання збройної сили для підкорення селян ретельно виконувалося в Україні. У донесенні командуючого Київською військовою округою Й.Якіра в Раднарком УСРР від 25 грудня 1921 р. з гордістю повідомлялося про успішне проведення "продмобілізації" військових частин. Це засвідчувалося вели-

кими цифрами виділених на продроботу, а саме: по Волинській губ. — 800 багнетів, по Подільській — крім багнетів* до 24 ескадронів, Київській — понад 2,5 тис. багнетів і шабель, Полтавській — 2 тис. багнетів, Кременчуцькій — 200 багнетів (52). Командуючий гарантував “подальше сприяння” до остаточного вилучення зерна.

Крім військових частин, опір селянства придушували продзагони — воєнізовані хлібозаготівельні робітничі формування, створені ВЦРПС під час громадянської війни. В Україні, яка була для більшовиків головною продовольчою базою, їх чисельність сягала чверті загальноросійського складу — понад 8 тис. чоловік (53).

“Ефективність” дій продзагонів досягалася кадровою політикою за принципом “поділяй і володарюй!”. Щоб попередити підтримку селянського опору членами продзагонів, до їх складу ніколи не включали місцевих робітників. Восени 1921 р. українські воєнізовані заготівельні частини було зміцнено робітниками з РСФРР.

У більшості випадків військова сила впроваджувалася для застрашування селян. Це засвідчують численні політзведення організаційного відділу управління заготівель наркомпроду УСРР про хід податкової кампанії у республіці (54). Проте масове використання озброєних формувань у продовольчій кампанії породжувало численні зловживання щодо селян, які не мали змоги сплатити продподаток. Наприклад, в інформаційному бюлетені Одеської ЧК по Балтському повіту повідомлялося: “Тиск і репресії продорганів, що посилюються з голодом, який зростає навіть у найбільш благополучних волостях (Крутянській, Сарадінській, Писаревській), служать вогнищем різко вираженого незадоволення селянських мас, особливо незаможних, проти радвлади. На цьому ґрунті посилюється агітація куркульства, яка має певний успіх і не зустрічає через відсутність політроботи жодної протидії. На психологію і настрої незаможного селянства дуже впливає безприкладно свавільне ставлення продзагонів, зловживання своїми повноваженнями. У Валегоцулівському районі були випадки биття і погрожування розстрілом (селяни для інсценування ставилися до стіни)” (55).

* За постановою Української економічної ради від 5 листопада 1921 р. для проведення продкампанії в Подільській губ. мобілізувався кінний корпус або 2 тис. гвинтівок /ЦДАВО України, ф.539, оп.1, спр.119, арк.75/.

У випадках збройного опору селян свавілля про-
дпрацівників застосовувалася вища міра "соціального захисту",
тобто розстріл. Проте грабіжницька політика хлібозаготівель
примувала селянство братися до зброї.

♦ 5 ♦

Опір податковій кампанії поступово переростав у збройні
сутички селян з владою, а в окремих місцевостях — у
стихийну партизанську боротьбу. У 1921 р. селянські збройні
загони діяли у більшості повітів всіх без винятку губерній
України. Причому, як зазначалося у телеграмі командуючого
військ України і Криму М.Фрунзе від 1 жовтня 1921 р.,
головний об'єкт їх дій становили "зсіпні пункти і продпо-
даток, що перевозився з місць" (56). За неповними даними
Наркомату внутрішніх справ УСРР, у 1921 р. було скоєно
145 нападів на зсіпні пункти (57).

Восени 1921 р. газети майоріли численними
повідомленнями про бандитські вихватки українського кур-
куля і злочини петлюрівської і савинківської агентури. Так
преса називала опір селянства продрозкладці і
грабіжницькому вивозу зерна у РСФРР. Ось декілька
повідомлень з київської газети "Пролетарская правда".

13 вересня 1921 р.: "Петлюрівська і савинківська контрре-
волюція, що наповнила республіку агентами-паліями, дина-
митчиками, продовжує чинити свою мерзотну справу. Під
Фастовом пустили під ухил продмаршрутний поїзд з 61
вагоном зерна..."

28 вересня того ж року: "Декілька днів тому савинківсько-
петлюрівська агентура скоїла новий злочин по відношенню
до голодуючого населення Поволжя. 18 вересня із Ржищева
в Київ вийшов пароплав з баржею на буксирі, яка
навантажена зерном (9 тис. пуд.). На баржі було 9
продармійців, 2 агенти київського опродкомгубу т.Харитонов
і т.Брацлавський. Команда вся була на пароплаві. В семи
верстах від Ржищева до баржі на човні під'їхало декілька
озброєних бандитів і відкрили вогонь... Баржа з зерном була
облита гасом і підпалена..."

Зрозуміло, що газетна інформація про хід
хлібозаготівельної кампанії була тенденційною. Цензура на-

магалася створити у читача спотворену уяву про опір продподатку з боку куркульських бандитських зграй і підпільних антирадянських організацій, що підтримувалися закордонними розвідками. Одночасно у пресу не потрапляли відомості про випадки хлібних бунтів і масове незадоволення селянства надмірним податком. Ця інформація залишалася у відомчих матеріалах, що призначалися для партійного керівництва.

Як засвідчують довідки губчека і політзведення наркомпроду УСРР, особливої гостроти протидія хлібозаготівельних органів і селянства набула у неврожайних губерніях. Зокрема, щодо Донецької губ. у бюлетені наркомпроду від 12 листопада 1921 р. зазначалося: "Політичний стан більшості повітів за причинною оперування банд несприятливий. Незадоволення населення податком у багатьох районах надто тяжке, особливо [у] Старобільському, Маріупольському, Юзівському повітах. В Лисичанському районі Бахмутського пов. банди тероризують продпрацівників, знищують списки податкоплатників, ведуть агітацію проти податку, розорюють зсиппункти. В Луганському пов. спостерігається петлюрівська агітація. За словами ходаків Луганського пов., що прибули в опродком, банди, виряджені в малоросійські костюми, розмовляють українською мовою. По всій губернії виявляється дивне знайомство селянства з податковим законодавством: на всяку невірну дію реагують скаргами у центр, особливо на невідповідність фактичної врожайності з поданими ставками, що особливо посилює вороже ставлення до радянської влади" (58).

У цьому ж документі міститься інформація про збройне придушення селянського опору, зокрема, що "військова сила надає сприяння при стягненні продподатку в Старобільському, Бахмутському, Шахтинському повітах, в яких спостерігається бандитизм і небажання населення вносити податок" (59).

Про випадок селянського бунту 9 березня 1922 р. Всеукраїнську надзвичайну комісію повідомляла Одеська губчека: "16/2 в с.Ганському 1-ої Миколаївської вол. зібралося майже все населення, у збудженому стані селяни увірвалися до ревкому, зняли замки з зсиппункту, почепивши свої замки. Епізод цей мав характер підготовки до повстання з метою зірвати продподаток. Заходами, що були прийняті при

сприянні відповідачів села, намагання ліквідовані у самому корені. Виявлені призвідники" (60).

Неспокійно було й у Подільській губернії, на яку внаслідок неврожаю на півдні України поклали основний тягар хлібозаготівель. Оскільки і в кращі часи ця губернія не давала багато товарного хліба, вилучення продовольчого податку тут здійснювалося також позаскономічним шляхом. Це засвідчує довідка райпродкомісара Літинського у Подільське губернське робітниче продовольче бюро: "...6 лютого (1922 р.) в район прибула 1-а ударна продкомісія т.Олександрова в числі 70 чол. Становище мовби зміцнилося, але ненадовго. В ніч з 27-го на 28 лютого бандитами були спіймані і вбиті в с.Стасьєвому Майдані Багриновської вол. 2 агенти олександрівської продгрупи і 3 тяжко поранені. Я особисто виїздив на місце події з метою виявлення винних. Була створена надзвичайна п'ятірка і закликаний ревтрибунал. Взяті заручники в числі 8 чол. заможних хазяїв. Оскільки винуваті взяті не були, то заручники були всі за вироком ревтрибуналу розстріляні. Населення села тероризоване і в паніці розбіглося. На таких умовах базується вся продробота й зараз. Тим не менш мною вживаються всі засоби до швидкого і більшого викачування, попри усі труднощі" (61).

Проте й повстанці не діяли у "білих рукавичках". У 1921 р. було вбито, за неповними даними, 686 червоноармійців, 9 командирів, понад 100 радянських службовців, 56 продрпрацівників, 108 міліціонерів і 78 членів виконкомів рад та КНС (62). Втрати з протилежного боку не рахувалися, але зрозуміло, що вони значно перебільшували кількість полеглих з більшовицької сторони.

Наведені факти засвідчують збереження вогнищ повстанського селянського руху, спрямованого проти грабіжницької політики хлібозаготівель. Але у 1921 р. селянська боротьба не перетворилася у масову. Повстанський рух пішов на спад. Основні сили повстанців були розгромлені. Селянство, стомлене війнами і виснажене розкладкою й голодом, було нездатне до подальших військових дій. В Україні була розташована більш ніж мільйонна Червона армія. Придушення і розкладу селянської опозиції сприяло й штучне політичне розшарування села. Більшовицький уряд розпочав політичну організацію селянської бідноти.

Основну форму селянського опору становила економічна боротьба. Методи саботажу продподатку включали досить різноманітний арсенал: від відмови підписувати списки платників податку до несплати податкового завдання. Але в умовах адміністративного і військового тиску найпоширенішими були такі методи боротьби, як утаювання від оподаткування дійсних розмірів врожаю і наділів з метою зменшення податкового тягара. Щоб змусити селян розширювати засів, продподаток стягався не із засіяної, а з усієї площі ріллі. Це був суто репресивний захід, своєрідний батіг, яким "робітничо-селянський" уряд поганяв селян. Цілком зрозуміло, що селяни використовували будь-які можливості, щоб затаїти землю, особливо малопродуктивну, і навіть відмовлялися від додаткової землі, що нарізалася їм в ході ліквідації поміщицького землеволодіння (63).

Намагаючись попередити затаювання об'єктів оподаткування, 21 серпня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У встановило колективну відповідальність селян за утаювання землі (64). З вересня воно знайшло свої заходи недостатньо ефективними і дозволило використовувати для примушування селян до сплати продподатку репресивні заходи, що раніше використовувалися для придушення повстанських селянських дій. Зокрема, доручалося ВУЦВКу дати директиву губвиконкомам та уповноваженим посилити роботу виїзних сесій ревтрибуналів, "а де їх нема, негайно організувати такі в небандитських повітах, причому трибунали повинні відкривати свої дії у випадках не тільки масових, але й поодиноких відмов від виконання продподатку" (65).

Завдяки репресивному тиску продовольчі органи виявили 344 тис. дес. ріллі, яку селяни намагалися утаїти від оподаткування. Ці землі складали п'яту частину наділів селян (66). Найбільший опір оподаткуванню чинився у неврожайних районах, що засвідчують раніше згадувані політзведення. Так, щодо Катеринославської губ. повідомлялося: "Випадки утаювання землі, виявлені в Криворізькому пов., досягають в цілому 30—40%; так, по одній Гурівській вол. утаювання дорівнює 5 тис. дес.; по Казанській вол. — до 10 тис. дес." (67). Аналогічна ситуація складалася у Донецькій та в інших степових губерніях, де після врожаю рілля не повернула навіть засіяного зерна (68). Причому класового розмежування

у ставленні селян до сплати податку не спостерігалось, а майнове розшарування нівелювалося неврожаєм.

Ось декілька повідомлень опродкомгубів про внесення продподатку окремими групами селян. По Полтавській губ. "ухилення від сплати податку спостерігається у нижчих груп платників" (69); по Миколаївській "класово-групових розшарувань при внесенні продподатку нема, спостерігається лише поурожайне розшарування. Активний опір здачі податку спостерігається з боку, головним чином, груп платників великих господарств; навпаки — менш заможні здають податок легше, ніж зовсім незаможні" (70); по Донецькій губ. "охоче вносять податок перші дві групи платників, особливо в Луганському, Таганрозькому, Дебальцевському повітах. Безсумнівно встановлено, що населення, яке має можливість вносити податок, платить охоче, проте такі випадки поодинокі внаслідок тяжкого недороду, високих ставок врожайності, які розорюють селянські господарства" (71). Ці факти спростовують думку про повсюдний опір продподатку з боку "куркульства" і про репресивні заходи влади лише до заможних селян.

Якщо під час саботажу хлібозаготівель цілими селами та волостями застосовувався постій військ за рахунок селян, то невиконання продподатку окремими селянами каралося штрафом від 1/5 до 1/10 розміру цього податку або арештом строком до двох тижнів. Коли адміністративні заходи не досягали мети, "злісні порушники", які відмовлялися від сплати податку або здавали неякісну продукцію, навіть в неврожайних губерніях відправлялися на примусові роботи або позбавлялися волі з конфіскацією майна.

Як засвідчують повідомлення губернських податкових відділень та політзведення управління заготівель наркомпроду, міра покарання неплательників податку звичайно досягала від 3 місяців до декількох років. Зокрема, про роботу ревтрибуналів Катеринославської губ. у жовтні 1921 р. повідомлялось: "В с.Миколаївці 2-й Криворізького пов. сесією розібрана справа по звинуваченню 24 громадян в ухилянні від сплати податку; частина звинувачених присуджена до умовного заключення в концентраційний табір на два роки з уплатою полуторного податку; три чол. на один рік з заключенням в концтабір під варту" (72). В Таганрозькому пов. Донецької губ. "засудили 25 чол. за злісне ухилення

від сплати податку, один — за підбурювання до несплати податку". У Шахтинському повіті розстріляно 4 чол. за убивство продпрацівників (73).

Не менш суворими були вироки за утаювання ріллі від оподаткування. Так, в Полтавській губ. ревтрибунали присудили "до конфіскації прихованої землі на користь маломісних господарств, а в окремих випадках — [до] конфіскації майна тих, хто вперто приховує" (74). В Запорізькій губ. тільки в одному Запорізькому повіті "було засуджено 21 чол. за утаювання землі і невнесення податку на строк від трьох місяців до одного року з конфіскацією всього майна" (75).

До кримінальної відповідальності за саботаж продподатку притягалися не тільки несплатники податку, а й ліберальні продпрацівники та всі інші особи, що засуджували грабіжницьку хлібозаготівельну політику. Так, у Володимирівській волості Єлисаветградського пов. Миколаївської губ. трибунал у листопаді 1921 р. засудив "15 чол. за приховування землі — до сплати подвійного податку; три посадові особи, які обвинувачувалися у бездіяльності, — ...до двох років ув'язнення; одного чол. за агітацію проти продподатку — до трьох років ув'язнення" (76).

Типовими для неврожайних губерній були факти, про які повідомлялося у доповідній записці Катеринославського губкому в ЦК КНС: "...Є випадки, коли продінспектори вимагають продподаток, хоча б такий (так у документі; мається на увазі хліб. — *Авт.*) зовсім не вродився, примушують купувати, але сплатити чи забирають [майно] на товарообмін в інших губерніях. Крім того, продінспектори вимагають сплатити млинам натурподаток, що належало за договором з них, — 150 пуд. в місяць. За відсутністю у населення хліба млини працюють дві доби на місяць і навіть не розмелюють всього 150 пуд. на місяць". Не дивно, що після цього населення заявляло, "що продрозкладка була набагато легша, ніж продподаток, бо тоді хоч би була встановлена норма споживання і брали надлишки, а зараз примушують купувати" [хліб для сплати податку]" (77).

Скаржники на несправомочні дії продпрацівників нерідко замість захисту зазнавали репресії влади. Тому 30 вересня 1921 р. Українська економічна рада прийняла постанову про неприпустимість арештів скаржників на невірне оподаткуван-

ня. УЕР попереджувала: "...особи, винні у незаконних арештах, як ті, що не виконують постанов верховного органу Республіки, будуть передаватись суду Рєвтрибуналу" (78). Але одночасно у постанові підкреслювалося, що право оскарження не звільняє селян від виконання продподатку. Його стягання продовжувалося до розгляду скарги виконкомом ради. Це невелике застереження перекручувало зміст постанови, оскільки в умовах розкладкової політики хлібозаготівельний результат розгляду скарги на користь держави був заздалегідь відомий.

◆ 6 ◆

Руйнівні наслідки розкладкової політики у стягненні продподатку виявилися уже восени 1921 р. Так, в довідці Донецького опродкомгубу в наркомпрод інформувалося, що навіть в кращому за врожайністю Старобільському пов. "стягання податку призвело до того, що повіт доведеться оголошувати голодуючим. Населення починає вже голодувати. Нема насіннєвого матеріалу" (79).

Тривожні звістки надходили і з інших місць. Зокрема, з Миколаївської губ. повідомлялося: "Вся узбережна смуга Миколаївського та Херсонського повітів, що складає половину цих повітів, настільки сильно вражена неврожаєм, що загрожує великим незасівом озимих. За відсутністю насіння Дніпровський пов. також надто послаблений. Із Очаківського р-ну багато селян знялось, виїжджають на північ. Насіння, що відпущено на засів озимини, часто вживається селянами на продовольство через крайній голод. Повернення насіннєвої позички можливе тільки в Єлисаветградському пов. Селяни осаджують волвиконками, райпродками, вимагаючи хліба. Обмежена кількість рухомого складу, що подається, не дає можливості перекинути із Єлисаветградського пов. навіть для забезпечення військових частин, робітників. Попри сильну тягу селян до оранки, спостерігається таке явище: цілі райони зовсім не засіяні" (80).

Катеринославський губвиконком попереджував ЦК КНС, що "неврожайність в Катеринославському пов. в повному сенсі цього слова, а якщо і вродилося, то це у куркуля, тому що він засіва 30 — 40 дес., дещо вродило. У врожайні

губернії населення везе букери, брички, коней і взагалі марно тратять все господарство і віддають його за справжні дрібниці. Деякі бідні родини (батько, мати) залишають дітей, які ходять по сусідах і по вулицях, а самі відїжджають в хлібні губернії” (81).

У найбільш неврожайному Гуляйпільському пов. Запорізької губ. на початку жовтня 1921 р. були зареєстровані перші випадки голодних смертей (82). Але заради продовольчого постачання Росії український уряд нехтував інформацією, що надходила з неврожайних місцевостей УСРР.

Замовчування трагічного продовольчого стану на півдні України полегшувало використання обмежених хлібних ресурсів республіки для голодуючих Росії. В 1921 р. туди відправлялися практично всі надходження від кампанії допомоги голодуючим і третина продподаткових надходжень. На вивіз йшли навіть мізерні зернові запаси неврожайних українських губерній. Як вказувалося у доповіді наркомпроду УСРР на II сесії ВУЦВК VI скликання, в Дніпровському пов. Миколаївської губ. восени 1921 р. було заготовлено і вивезено 3 млн. пуд. зерна в Крим. Навесні 1922 р. на підставі самого факту цих заготівель повіт виключили з плану допомоги неврожайним районам, хоч більша частина його населення голодувала (83). В матеріалах Одеської губернської комісії допомоги голодуючим є документи, які підтверджують факт вивозу з її території 58 тис. пуд. зерна в Самару, Уральськ, Царицин і Пугачов (84). За повідомленням голови Запорізької губернської комісії допомоги голодуючим в ЦК Допгол ВУЦВК від 25 вересня 1921 р. було відправлено вагон продовольства з голодуючого Олександрівська в Самару (85).

У такій ситуації, щоб виглядати більш-менш пристойно в очах світової і вітчизняної громадськості, керівникам правлячої партії треба було представити становище на півдні України кращим, ніж воно було насправді. Так вони і зробили.

Було опрацьовано й техніку замовчування голоду в Україні. Під час обговорення доповіді М.Владимирова “Про кампанію по боротьбі з голодом” 4 серпня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло резолюцію, що не потребує коментарів: “Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно

розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм на Україні, де допомога місцям, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами". Резолюцію прийняли Х.Раковський, В.Затонський, Ф.Кон і М.Фрунзе (86).

Проте становище на півдні України з кожним місяцем погіршувалося. Місцеві власті закидали Харків і Москву розпачливими телеграмами з вимогою допомоги уряду. На початку жовтня В.Ленін телеграфував місцевим органам влади, що в Донбас направлено тримісячний запас хліба, щоб підтримати кам'яновугільну промисловість (87). Але хліб доставлявся на шахти, а не в села. Селянам Донеччини була надана сумнівна пільга — 22 вересня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У постановило: "Маючи на увазі надзвичайність випадку, дозволити замінювати податок грошовим внеском за середньоринковою ціною" (88).

Інші неврожайні губернії не отримали навіть такої поступки уряду, і місцева влада почала діяти на свій страх і ризик. Так, 20 жовтня 1921 р. Миколаївський губвиконком "через неврожай, який з'ясовано, запропонував опродкомгубу звільнити: Богоявленську, Водопойську, Воскресенську, Калинівську, Пересадівську, Терновську, Анчкераську, Парутинську і Куцуруб-Байкушську волості від податку на зернопродукти, сіно та соломі, при умові стягання податку з окремих господарств, що мають запаси, для чого райподаткомісіям скласти терміново списки таких господарств" (89).

Під тиском місцевих органів влади Х.Раковський запропонував Українській економічній раді розглянути питання про державну допомогу неврожайним губерніям УСРР. Він добре розумів, що політбюро ЦК КП(б)У не наважиться прийняти необхідні українським голодуючим постанови без попереднього дозволу ЦК РКП(б).

14 листопада 1921 р. за його пропозицією УЕР постановила: "Визначити державну допомогу неврожайним губерніям Запорізькій, Катеринославській і Донецькій в розмірі 6 млн. пуд., з них: 1,5 млн. продовольчої допомоги, 1 млн. насіннєвої позички, 500 тис. пуд. з відрахувань від предподатку.

Асигнувати поливу не менш, ніж в 75 млрд. [крб.] селянам неврожайних губерній" що її потребують на закупівлю насіннєвого хліба, не менш 1 млн. пуд., а також не менш

12,5 млрд. [крб.] для закупівлі продовольства, не менш 1,5 млн. пуд. хліба для голодуючих селян неврожайних губерній.

Продовольчу допомогу в 1,5 млн. пуд. розподілили таким чином: 800 тис. пуд. — Запорізькій губ., 350 тис. — Катеринославській губ. і 350 тис. — Донецькій губ.

Порядок і строк повернення позики розробити наркомзему спільно з уповнаркомфіном і наркомпродом.

Запропонувати наркомзему і наркомпроду розробити в тижневий строк програму попередніх робіт для з'ясування потреб Запорізької, Катеринославської і Донецької губерній, а також план і строк розподілення хліба у вказаних губерніях" (90).

Непередбачена самостійність голови українського уряду викликала протест членів політбюро ЦК КП(б)У. Вони скасували рішення УЕР про необхідність обстеження неврожайних українських губерній для з'ясування їх продовольчих потреб. Так пізніше згадував Раковський у цитованому вище листі до голови Раднаркому РСФРР. Можливо, була скасована вся постанова Української економічної ради, бо рішення про попередню продовольчу допомогу так і не набуло необхідної чинності у 1921р.

Голова райвиконкому Маріупольського пов. писав у грудні 1921 р. до ВУЦВКу: "Позбавлені абсолютно якої б то не було допомоги від органів радянської влади, ми наважилися з болючим питанням звернутися у радянський адміністративний всеросійський центр у ЦВК: "Що ж робити? Як врятувати здичавілий, вимираючий, спустошений голодом край?" (91). Звертаючись до наркомпроду УСРР, голова Запорізької губкомісії допомоги голодуючим повідомляв: "Представники, що надіслані в Глухів за 22 вагонами, які пожертвували глухівські комнезамози, сидять в очікуванні порожняка вже шість тижнів і скільки ще там просидять, невідомо. За весь час, тобто за два місяці, рахуючи з моменту визнання центром факту голодуючих нашої губернії, губкомдопгол отримав і розподілив близько 20 тис. пуд." (92).

Жахливе становище у південних губерніях змусило наразі дисциплінованих українських більшовиків виступити проти політики партійного центру. І тоді виникло цілком природне запитання: чому голод замовчували? Відповісти на нього офіційні власті не наважилися. Вони не могли признатися, що дисципліновано виконували вказівки цент-

рального уряду, аж поки масова смертність в їх республіці не стала очевидною для всіх. Замість чесного визнання у звіті ЦК Допгол "Рік боротьби з голодом", який підписав Г.Петровський, з'явилось таке хитромудре пояснення:

"На Україні, внаслідок більш сприятливого врожаю попереднього року, незважаючи на однаковий з Поволжям вплив посухи на врожай 1921 р., гострий продовольчий нестаток дав себе відчувати тільки з пізньої осені. І до початку зими 1921 р. в степах житниці федерації стався той же жахливий кошмар, що леденить кров, в тій же жахливій і моторошній різноманітності його картин, що й на Поволжі" (93).

Штучність такої аргументації впадає в очі. Тим більше, що 1920 рік на півдні України теж був неврожайний. Але на що інше могли вказати українські більшовики? Однак провини за замовчування голоду вони все ж таки взяли на себе.

Ініціативу в цьому бунті на колінах виявив М.Скрипник — один з найавторитетніших діячів КП(б)У. Під час обговорення звіту ЦК, з яким виступив у грудні 1921 р. на VI конференції КП(б)У Х.Раковський, М.Скрипник сказав: "Хіба це не було очевидно, що ми йдемо до голоду? ЦК затримував це питання. Йшов тиждень за тижнем, місяць за місяцем, і тільки тепер ми бачимо вочевидь помилку, виявлену тут. Ми тоді не наслідувалися казати, що у нас, в нашій благодатній Україні, голод". Ще різкіше, з наголосом не на "помилці", а на злочині, з мотивуванням причин цього злочину висловився Раковський у згаданому вище листі до Леніна від 28 січня 1922 р.: "Я повинен констатувати, що по відношенню до продовольчих і посівних потреб наших голодуючих губерній ми виявили злочинну недбалість... Це відбулося тому, що ми в першу чергу мали на увазі радянську Росію і Донбас" (94). Правда, Раковський посміливішав через півтора місяці, коли український голод перестав бути офіційною таємницею. Та й зробив він це не прилюдно, а в листі, що мав довірчий характер.

Усе-таки лідер партійно-державного керівництва України наважився доповнити порядок денний VI партконференції спеціальною доповіддю "Голод і засівна кампанія", з якою виступив нарком земельних справ Д.Мануїльський. У цьому виступі вперше ставився знак рівності між станом у Поволжі і на півдні України.

За доповіддю Мануїльського конференція прийняла постанову, яка визначала “державну допомогу неврожайним губерніям України (Запорізькій, Катеринославській і Донській) в розмірі 6 млн. пуд., з них 1,5 млн. — проддопомоги, 1 млн. — з поверненої насіннєвої позички, даної селянам в 1920/21 р., 500 тис. пуд. — вирахування з продподатку в насіннєвий фонд незаможних, 1 млн. — позички з поверненням у насіннєвий фонд, для чого асигнувати 75 млрд. карбованців, і 2 млн. пуд. для продажу селянам, для чого асигнувати відповідну суму. Проддопомогу 1,5 млн. пуд. розподілити між вказаними губерніями в такій пропорції: 800 тис. пуд. — Запорізькій губернії, 350 тис. — Катеринославщині і 350 тис. пуд. — Донбасові.

Вважати, що 1,5 млн. пуд. проддопомоги покривається з наявного і того, що має надійти, продподатку в його частині, яка становить фонд комнезамів...” (95).

Після цієї постанови ЦК РКП(б) змушений був визнати реальність голоду в Україні і перестав заперечувати проти спрямування частки її продовольчих ресурсів в голодуючі місцевості. Але мова йшла про обмежену частку. Про це свідчить, наприклад, постанова УЕР щодо допомоги голодуючим Запорізької губ. від 23 грудня 1921 р: “Прийняти до відома заяву т.Владимиrowa про те, що наркомпродом доведено до відома Москви про необхідність з метою надання дійсної допомоги голодуючим України звільнити Київську губ. від нарядів для РСФРР і що з боку Москви з даного питання протесту не надійшло. Прикріпити Запорізьку губ. у справі задоволення її продовольчих і насіннєвих потреб до Київської губ. Підтвердити розпорядження, яке дано наркомпродом Кременчуцькому опродкомарму (особлива продовольча комісія по постачанню Червоної армії. — *Авт.*) про відправку у дводенний строк одного маршруту хліба Запорізькому губкомдопголу і в грудні — не менш трьох маршрутів насіннєвого матеріалу. Запропонувати наркомпроду дати Київському опродкомгубу за рахунок нарядів РСФРР і зверх трьох маршрутів Донбасу хоча б одного маршрута на адресу Запорізької губ.” (96).

Ця постанова була першим кроком у реалізації плану допомоги голодуючим УСРР, який УЕР на початку грудня 1921 р. доручила розробити наркомзему і наркомпроду УСРР (97). Однак рішення УЕР мало відомчий характер і його виконання цілком залежало від позиції Москви.

Вперше питання про голод в Україні, перед широкою громадськістю було поставлено на VI Всеукраїнському з'їзді рад (грудень 1921 р.). Але необхідність допомоги голодуючим розглядалась лише в контексті підготовки до ярої сівби. З'їзд обмежився ухваленням резолюції Всеукраїнської партійної конференції, підтвердженою постановою уряду УСРР про надання селянству неврожайних українських губерній державної насінневої допомоги в 2,5 млн. пуд. зерна. Крім того, у декларації з'їзду про голод і насінневу кампанію зазначалося: "...відпустити ще 2 млн. пуд. насінневого матеріалу... в продаж господарям, що його потребують, по пільговій ціні, що не перевищує вартість державної заготівлі" (98).

Про державну продовольчу допомогу неврожайним губерніям на з'їзді не йшлося. На харчові і насінневі потреби українського голодуючого селянства, за постановою VI Всеукраїнської конференції КП(б)У, пропонувалося передати зернові фонди комітетів незаможних селян. Але до того часу вони були значною мірою вичерпані пожертвуваннями для голодуючих РСФРР. Ще на початку вересня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало використати ці фонди для допомоги голодуючим. Але відомо, що у той час всі пожертвування йшли за однією адресою — у неврожайні губернії РСФРР.

Силами селянської взаємодопомоги через внутрішні селянські позики планувалось й фуражне забезпечення неврожайних селянських господарств.

Питання щодо продовольчої допомоги українським губерніям було порушено на Всеукраїнському з'їзді комітетів і комісій допомоги голодуючим, який передував республіканському з'їзду рад. Делегати з'їзду висловилися за необхідність регулярного продовольчого забезпечення голодуючих не тільки у Росії, а й в Україні. Проте резолюції з'їзду не мали необхідної чинності без ухвали Всеросійським з'їздом і затвердження урядом УСРР.

◆ 7 ◆

14 січня 1922 р. український Раднарком прийняв давно очікувані постанови про визнання голодуючими неврожайних місцевостей УСРР (99). 16 січня політбюро ЦК КП(б)У зняло блокаду з інформації про голод в Україні і доручило своєму

агітаційно-пропагандистському відділу і ЦК Долгол ВУЦВК вжити заходів, щоб у пресі з'явилося “побільше відомостей про голод на півдні України” (100).

Офіційне визнання голоду на півдні України виявилось багато в чому декларативним. По-перше, не всі неврожайні місцевості набули статус голодуючих. По-друге, навіть ті, що його набули, не отримали пільг, що надавалися голодуючим місцевостям РСФРР.

У відповідності з постановою РНК УСРР від 14 січня 1922 р. до категорії голодуючих було віднесено лише Запорізьку і Донецьку губернії повністю, а крім них — Дніпровський, Херсонський, Миколаївський повіти Миколаївської губ.; Одеський, частину Тираспольського і Вознесенського — Одеської; Катеринославський і Новомосковський — Катеринославської; Костянтинівградський, Кобеляцький — Полтавської губ. Звіт Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК, який було видано окремою книгою “Рік боротьби з голодом” до VII Всеукраїнського з'їзду рад (грудень 1922 р.), містить інформацію про значний зерновий дефіцит у всіх повітах південних губерній.

Карта чистого збору хлібів (залишки після задоволення насінневих потреб) в повітах України з розрахунку на душу сільського населення, що вміщена в цій книзі, показує, що у 21 повіті степових губерній (Одеської, Миколаївської, Катеринославської, Запорізької і Донецької) селяни не зібрали й посіяного зерна. У 10 інших повітах вказаних губерній чистий збір хлібів складав від 0,5 до 5 пуд. на душу. Таким чином, третина тогочасної території України позначалася на карті як голодний район.

25 повітів Наддніпрянщини позначені як район без лишків урожаю. Чистий збір хлібів там складав від 5 до 10 пуд. на душу. Селяни в цих повітах могли прогодувати тільки себе. Виконуючи розкладку з минулого врожаю і сплачуючи продподаток з урожаю 1921 р., вони віддавали власний продовольчий запас.

Більш-менш благополучні повіти Лівобережжя і Правобережжя (їх нараховувалось 46) з чистим збором більше 10 пуд. на душу сільського населення мали незначні зернові надлишки. Але їх не вистачало для одночасної підтримки російських і українських голодуючих (101). Або — або... Вибір було зроблено, але не на користь українських голодуючих.

Неврожайні місцевості України тривалий час залишалися на продовольчому самозабезпеченні і не звільнялися від сплати продподатку, як це було у РСФРР. Відповідно до постанови Раднаркому УСРР від 14 січня 1922 р. виконкомам голодуючих губерній надавалося право знижувати ставки продовольчого податку, аж до його повного скасування, заміняти натуральний податок грошима, але... тільки за пропозицією продовольчих органів, які цілковито підпорядковувалися російському наркомпроду (102).

“Наркомпродівська мітла” продовжувала нещадно вимітати рештки продовольчих запасів у селян навіть після прийняття декрету про послаблення продподаткового тиску. Така нібито обтяжена владою людина, як заступник голови РНК УСРР, командуючий збройними силами України і Криму М.Фрунзе у березні 1922 р. не зміг припинити злочинної продкампанії у голодуючому Балтському пов. (Одещина). З місця події він скаржився Х.Раковському: “Становище насінневої кампанії викликає серйозне побоювання. Всі сили повіту кинуті на завершення продкампанії, по якій ще треба зібрати дещо більше 20 тис. пуд. Між тим, наявних ресурсів не вистачає для повного проведення накресленого центром посівплану. Продподаток збирається відкритою силою. Війська оточують села і обходять кожну хату. На цій підставі була вже низка відкритих виступів цілих сел, головним чином жінок і дітей. Вибивання недобраної наявності, за твердженням повіторганів і представників губерньського центру, які спостерігають за проведенням продподаткової кампанії, призведе до зриву посівної... Проблема потребує негайного розв’язання” (103).

Відчувається, що автор цього послання щиро стурбований. Разом з тим війська, які збирали продподаток відпрацьованими методами продрозкладки на голодному півдні України, були його військами. Перебуваючи на вершині військової піраміди влади, уславлений полководець кривився, плакався, але підкорявся залізній партійній дисципліні.

Центральна влада не поспішала із скасуванням продподатку у неврожайних місцевостях України і оголошенням їх голодуючими. Про типову ситуацію у розв’язанні цього питання свідчить факт неодноразового відхилення ВУЦИКом клопотання Кременчуцького губвиконкому про скасування продподатку у неврожайних волостях губернії. 16 березня всупереч черговій відмові Г.Петровського президія губвикон-

кому наважилась це зробити самочинно. Постфактум голова виконкому повідомляв ВУЦВК: "...Заслухав доповідь Олександрівського повітвиконкому про катастрофічне становище повіту у зв'язку з неврожаєм, що його уразив, і про факти масового поїдання кішок, падла мешканцями волостей Новостародубської, Звенигородської, Аджамської і Верблюзької, і, приймаючи до уваги відмову ВУЦВК на наше дворазове клопотання про застосування декрету від 14 січня до Олександрівського пов., [президія губвиконкому] постановила вищевказані повіти оголосити голодуючими і категорично просить вашого підтвердження" (104).

Причину злочинних зволікань уряду щодо оголошення неврожайних місцевостей голодуючими розкриває записка члена урядової комісії по обстеженню стану і наслідків допомоги неврожайним губерніям УСРР М.Сироти від 30 червня 1922 р.: "Дотримуючись старих традицій продрозкладки і піддавшись загальнофедеративному завданню щодо того, що продподаток треба зібрати що б то не стало, продоргани УСРР продовжували стягувати продподаток, бо треба було рятувати Поволжя. І тому до оцінки губернії як голодуючої підходили більш ніж обережно тільки після того, як явно було видно повну неспроможність збирання продподатку. Спочатку губернія оголошувалась в тяжкому становищі. Це означало, що в певній мірі шанси на збирання податку були невеликі. Весь продподаток стягався тим же темпом, але йшов він, щоправда, на внутрішні потреби. Потім після довгих клопотань губернія оголошувалась голодуючою і продподаток скасовувався зовсім". "Сумнівний досвід українського голоду раз і назавжди повинен відучити нас від оцінки голоду з продподаткової точки зору", — підсумовував секретар Центральної комісії допомоги голодуючим ВУЦВК (105).

Але й після того, як центральний уряд врешті-решт визнавав голодуючими неврожайні українські губернії, їх населення не отримувало довго очікуваних пільг.

Південь України тривалий час залишався на продовольчому самозабезпеченні, а державна допомога концентрувалася на підготовці до ярої сівби. Причому у план отримання насінневої допомоги УЕР включала лише три з п'яти неврожайних губерній УСРР (106). Зокрема, голодуюча Катеринославщина "прив'язувалася" для постачання до відносно

благополучної Кременчуцької губ., Донеччина — до врожайної Полтавщини, а Запоріжжя залишалося за Київщиною. Поза увагою уряду опинились неврожайні Миколаївщина і Одещина.

На другий план відійшла й проблема продовольчого постачання голодуючих. Мізерні фонди КНС не забезпечували всіх, хто потребував допомоги. Не покращила ситуацію і постанова УЕР про передачу на користь голодуючим вантажів, що конфісковувалися на залізницях УСРР*. Проте уряд вперто відмовляв голодуючим України у дозволі на закупівлю зерна до закінчення державних хлібозаготівель, хоча таке право було надано голодуючим Росії **.

Бажаючи перешкодити використанню голодуючими насінневої позички у Іжу, Раднарком УСРР 10 березня 1922 р. ухвалив постанову "Про відповідальність за недбале зберігання, псування, розкрадання, затримку під час доставки і неправильне використання посівного матеріалу". Вона карала винних селян "примусовими роботами чи позбавленням волі на строк до трьох років з частковою конфіскацією майна чи без такої" (107). Однак репресивні заходи не допомогли: селяни вважали, що краще позбавитись волі, але зберегти життя.

Недалекоглядна соціальна політика уряду поставила під загрозу зриву проведення ярої сівби. Як вказував М.Сирота у червні 1922 р., "малопостачальність голодуючих губерній УСРР" викликала надзвичайну смертність виробляючого населення, занепад фізичних сил населення, яке не могло провести засівкампанію, загибель та забій робочої худоби, а також поїдання значної частини засівматеріалу, отож скорочення засівплощі" (108).

Становище на півдні України погіршувалося з кожним днем, але продовольча допомога із врожайних губерній не надходила. "Жалюгідні подачки, що надсилаються, нікого не рятують від смерті і викликають тільки роздратування.

* Вантажі так званих мішечників — осіб, що незаконно закуповували зерно у врожайних місцевостях під час державних хлібозаготівель.

** 19 листопада 1921 р. Всеросійський ЦВК дозволив проводити в Україні заготівлю хліба голодуючим Киргизської (Казахської) АСРР та Астраханської і Царицинської губ. РСФРР. //Бюллетень Центральной комиссии помощи голодающим при ЦУИКе. — 1922. — № 2/-. — С.127.

Необхідно терміново надіслати 20 лікарняно-харчувальних пунктів з перепускною спроможністю по 2 тис.чол. щоденно. Стільки ж пунктів необхідно для підтримки виснажених. Помічені села, в яких нема коней. У випадку затримки і незастосування заходів спричинить вимирання населення, знищення сільського господарства і створить пустелю у Гуляйпільському пов.", — писали 25 січня 1922 р. у Центральну комісію допомоги голодуючим голова Гуляйпільського повітвиконкому Кавранов та голова Запорізької губкомісії допомоги голодуючим Кантер (109).

Жахливу картину голодного лиха малює звернення Донецького губвиконкому та губкомісії допомоги голодуючим до ВУЦВКу від 30 січня 1922 р.: "Голод в Донбасі набрав в Маріупольському, Гришинському, Таганрозькому повітах жахливих розмірів. Голодує до п'ятисот тис. чоловік. Селяни у відчаї риють собі могили, не відчуючи реальної допомоги. Досі з центру не отримано жодної зернини. Просимо ваших термінових розпоряджень про нагальну надсилку продвантажів на адресу Донецького губкомдопголоду" (110).

Відчаєм і безвихідністю пройняті рядки повідомлення Катеринославської губернської ради захисту дітей до Центральної комісії при ВУЦВК про становище дитячого населення губернії: "Перед губрадзадітом надзвичайно тяжкі перспективи. Зібраного із відрахувань і пожертв дуже мало, ледве натягується в нинішній час до 2 тис. пуд. продовольства. З хліба, який відпущено у вигляді державної допомоги за грудневим і січним нарядами замість 100 вагонів, що потрібно було, отримано тільки п'ять вагонів. Надалі на отримання хліба із Кременчуцької губ., до якої в продовольчому відношенні прикріплена Катеринославська губернія, майже зовсім не доводиться розраховувати. В довідках, що при цьому додаються, вказується кількість голодуючих дітей та їх задоволення за січень місяць. В цілому за січень місяць задоволено всього тільки 7% загальної кількості голодуючих дітей, проте на лютий становище ще більше загострюється і ми стоїмо перед необхідністю скоротити й цей убогий відсоток задоволення" (111).

І це у губерніях, які включено до урядової програми допомоги голодуючим! Населення інших неврожайних місцевостей не мало навіть надії на врятування...

"У трьох повітах Одеської губернії після реєстрації з'ясовується близько III тис. дітей голодуючих, і для того

щоб їх забезпечити за нормою голодуючих, необхідно мати на чотири місяці запас в 167 тис. пуд. хліба; але в розпорядженні комісії мається всього 31 тис.”, — повідомляв у Центральну комісію допомоги голодуючим уповноважений Одеської губкомісії допгол 6 січня 1922 р. Не розраховуючи на державну допомогу, він благав лише про дозвіл закупівлі продовольства у врожайних губерніях, надання позички для організації громадських робіт для голодуючих і використання продовольчих ресурсів губернії тільки для її населення (112). Відповідь приголомшувала: уряд зобов'язав Одещину надіслати 33 тис. пудів у Запоріжжя.

Одноденна газета “Підсумки і завдання Одеського губкому допомоги голодуючим” від 1 вересня 1922 р. з гордістю повідомляла про виконання цього завдання: “Губкомдопгол спрямував продовольство і в голодуючу Запорізьку губ. у кількості 33 тис. пуд.” (113). Але доцільність такої допомоги була сумнівною.

11 лютого 1922 р. Запорізький губком КП(б)У, губвиконком і губкомісія допомоги голодуючим з відчаєм писали у ЦК Допгол ВУЦВК: “А допомога голодуючим припиняється з-за повної відсутності ресурсів. На планові 90 вагонів розраховувати зовсім не можна. Із 370 — за нарядом отримали тільки 70. Офіційна цифра голодуючих на 1 млн. 500 тис. населення — 700 тис. Живемо виключно власними відрахуваннями. Їдальні, дитячі будинки закриваються. Там, де що-небудь даємо — не допомагає, тільки викликаємо роздратування” (114).

Як зазначалося у записці М.Сироти, “допомога голодуючим на Україні відзначалася специфічною особливістю — до березня місяця вся лінія боротьби з голодом на Україні може бути охарактеризована як “поволзька” (115).

◆ 8 ◆

Наслідком допомоги Поволжю було катастрофічне посилення голоду у неврожайних місцевостях УСРР. Позбавлені державної допомоги, мешканці неврожайних місцевостей залишилися напризволяще. Щоб дожити до нового врожаю, вони заготовляли різні харчові сурогати, м'ясо кішок і собак. Але й ці шкідливі для людського організму припаси швидко вичерпувалися.

Прогресуючими темпами поширювалися злочини на ґрунті голоду, у тому числі вчинені з особливою жорстокістю. Знецінювання людського життя в умовах війни і революції неминуче призводило до падіння моральності суспільства. З'явилися такі жахливі явища, як канібалізм і торгівля людським м'ясом, які не спостерігалися в Україні в період найбільших голодувань протягом 300 років. Лікар Л.Й.Айхенвальд у доповіді “До казуїстики людожерства” в Одеській губкомісії по боротьбі з наслідками голоду описує 26 випадків людодівства і 7 — торгівлі людським м'ясом, що трапились у 1921/22 р. на берегах нижнього Дніпра і в Запорізькій губ. (116).

Епіцентрами голодного лиха в Україні стали Херсонський і Гуляйпільський повіти, де у 1922 р. почалось масове вимирання населення.

“...Зараз, коли цей голод посилюється і виріс до жахів, ми не маємо нічого в теперішній момент; в кожній волості нашого повіту спостерігається щоденна голодна смерть... В деяких волостях, як Юзкуйська, Павловська, Петрівська... голод став виявлятися в масових вимираннях. Вмирають щоденно 10—15 чол., але з кожним днем це число збільшується; вже деякі голволвиконкоми* з гвинтівками виганяють рити ями для померлих, але потрібно сказати правду, що голодна людина [рити] не може, їй потрібна підтримка, їй потрібна їжа... На нашу доповідь просимо відповісти, чи буде нам що-небудь від центра, тобто не інструкції, а продукти”, — запитував Запорізьку губкомісію допомоги голодуючим на початку березня Генічеський повітовий комітет (117).

Не менш трагічні повідомлення надходили з Херсона. “В Херсонському пов. голодує 154567 [чол.], по повіту — 140610. З них дорослих — 72614, дітей — 67999 хворих на ґрунті голоду. По місту голодує 13954. З них дорослих — 9118, дітей — 7836. Померло з початку року від голоду 3012, хворих на ґрунті голоду — 3147. На біржі праці зареєстровано по перше лютого 10 тис. безробітних, тобто 70% загального числа серед членів профспілок. Сильний потяг до виїзду створює загрозу, [повіт] залишається без кваліфікованої сили. Необхідна термінова допомога Херсон-

* Так у тексті. Маються на увазі голови волосних виконкомів.

ському пов.” — попереджав президію ВУЦВК голова Херсонського повітвиконкому (118).

З кожним місяцем голод посилювався. Лихо охоплювало нові території. Поряд з селянами голодували й мешканці міст. Заради продовольчого забезпечення російських промислових центрів і Поволжя уряд майже до повного припинення скоротив продовольче постачання українським робітникам і службовцям. Катастрофічні наслідки цього рішення для півдня України засвідчує звіт травневої (1922 р.) сесії ВУЦВК: “В цілому ряді місцевостей голод торкнувся робітничого класу. Тут мова йде не тільки про голод, але й про фізичне вимирання робітників. Із доповіді представника Катеринослава ми дізналися, що із 120 тис. членів профспілок залишилося тільки 60 тис. Частина з них померла, а частина розбіглася від голоду. В Миколаєві, де безробітних 16 тис. чоловік, смертність досягла колосальних розмірів. Представники Миколаївської губпросвіти вказували, що в окремих повітах, наприклад, спілка вантажників, члени її вимерли майже на 50%. Коли взяти Одесу, то там ми також маємо приклади голоду робітників, і представник Одеської губполітпросвіти вказував, що у них маються деякі спілки, які вимушені в останній час займатися виключно заготівлею домовин і всілякого роду процедурами поховання своїх членів. Смертність досягла великих розмірів, особливо серед будівельних робітників і вантажників. Те ж саме в Запоріжжі, де маються смертні випадки на ґрунті голоду” (119). Виключення становили лише шахтарі і металісти тресту “Південсталь”, яких найменшою мірою торкнулося скорочення державного продовольчого постачання.

На пайковому постачанні залишалися й відповідальні службовці та партійні працівники. Для рядових комуністів передбачалася пільгова продовольча допомога — 10% від надходжень комісії допомоги голодуючим (120). Однак ці пільги діяли досить обмежений час — доки вистачало місцевих продовольчих ресурсів. Надалі, як засвідчують довідки губкомів неврожайних місцевостей до секретаріату ЦК КП(б)У, голод косив і безпартійних, і членів партії. Ось деякі з них за лютий 1922 р.

“Катеринослав. Щоденно із майстерень залізниці виносять опухлих робітників, що падають біля верстатів. Були випадки

самогубства, комуністи із сільських осередків йдуть у банди, члени партії намагаються виїздити з Катеринославської губ.

Миколаїв. Партійна дисципліна падає. Підняти таку Херсонський повітком в силу обставин, що склалися з продовольством, вважає неможливим. Картина продовольчого забезпечення членів партії сама жахлива — багато навіть відповідальних партійних працівників не отримали пайків за грудень місяць у зв'язку з відсутністю хлібних продуктів на складі. За січень місяць видача пайків відповідальним працівникам зовсім не проводилася в силу відсутності продуктів на складах опродкомгубу, з одного боку, і відсутності наряду на цей предмет, з іншого боку. В результаті запізнення наряду і видачі продуктів відповідальним працівникам становище плачевне. Троє на ґрунті недоїдання захворіли голодним тифом (тт.Резніков, Насконік і Малишев) і чоловік 6—8 є кандидатами на захворювання і не з'являються на роботу. Зовсім опухли від голоду рядові партійні товариші, які животіють при столовці Осназ (особливого призначення. — *Лит.*), що постачається з великими переборами, а з 1 лютого позбавлені й цієї останньої підтримки... Члени партії, правда, менш свідомі, стоять у кутах кварталів і протягують руку за подаянням (т.Зінгер). Багато членів родин членів партії починають опухати з голоду (родини тт.Резнікова, Гольдербрита, Зінгера, Вайсберга, Шевченка і ціла низка [інших] партійних товаришів). Особливо жахлива картина в родині т.Сученкова: померли батько, мати, дитина і зараз лежать при смерті дружина і сам т.Сученков..." (121).

Ці документи дають можливість навіть в деталях уявити собі страхітливе становище у південних губерніях. Як бачимо, голод досяг максимуму навесні 1922 р. Проте кількість голодуючих в документах відзначається по-різному. За даними наркомату охорони здоров'я, у березні 1922 р. голодувало 1,4 млн. чоловік, тобто 15% населення неvroжайних губерній (122).

Відділ інформації ЦК Допгол ВУЦВК вказував, що у березні кількість зареєстрованих голодуючих досягла 3,2 млн. чоловік, чи 34,2% населення, і до червня дещо збільшилась (до 3,8 млн.) (123).

У доповідній записці М.Сироти, до якої ми неодноразово зверталися, стверджується, що голодувало від 30 до 80%

населення, залежно від інтенсивності неврожаю. Надалі автор записки констатує зменшення голоду. До травня, за його даними, чисельність голодуючих скоротилася на 10%, протягом слідуючого місяця — на 20 і до 15 червня — ще на 35%. Проте вірогідність даних М.Сироти про скорочення голоду навесні 1922 р. ставить під сумнів відсутність довідок про поширення допомоги голодуючим.

Незважаючи на деякі розходження у статистиці, всі документи засвідчують одне — за інтенсивністю і розмірами голод в Україні нічим не відрізнявся від Поволжя. Різниця лише допомога голодуючим.

Держава поступово переходила до адміністративного тиску в організації благодійницької кампанії допомоги голодуючим. Взимку 1922 р. серед мешканців врожайних губерній було введено розкладку так званих “голодних пайків”, які надсилалися у голодуючі райони. Формально примусовість у стягненні пайків поширювалася тільки на заможні верстви населення. Та місцевій владі надавалася повна свобода у визначенні критеріїв “заможності” і, відповідно, у вживанні примусу під час розкладки пайків.

У вигляді добровільних пожертвувань з ухвали профспілкових організацій вводилось адміністративне відрахування пайків із заробітку робітників і службовців.

Завдяки тиску профспілки виконали розкладку пайків для голодуючих на 227%. Причому відрахування проводились і в неврожайних місцевостях, досягаючи чверті заробітку (124).

Необмежене свавілля панувало при визначенні розмірів і стяганні пайків з непролетарського населення. “Всупереч постанові від 1 березня вимога сплати пайків супроводжувалася загрозами адміністративного тиску і конфіскації всього майна, після чого дійсно несправні платники (а такі виявилися у великій кількості, тому що розміри пайків багатьом були прямо-таки непосильні) були заарештовані і утримувалися в адміністративному порядку під вартою по два тижні і більше, поки справи на них не надійшли в ревітрибунал. Не встигли ще городяни закінчити розрахунки за першим внеском пайків, як на початку поточного квітня вийшла друга вимога, не надрукована у вигляді особливого наказу, про внесок пайків знову за чотири місяці наперед з додатком чомусь на кожен пайок по одному фунгу жирів на кожний місяць, причому строк визначено до 20 квітня

з загрезою знову-таки адміністративним стяганням: арештом і штрафом в розмірі до 100%”, — скаржилися до ВУЦВКу громадяни міста Житомира (125).

Відповідно до постанови ВУЦВКу від 1 березня 1922 р. “Про відповідальність за злочини проти надання допомоги голодуючим” стосовно осіб, які були винні у невиконанні без поважних причин обов’язків щодо голодуючих, передбачалась кара конфіскацією майна, але без позбавлення волі.

Найбільш суворо, аж до позбавлення волі строком до 5 років з конфіскацією майна, каралися службові злочини, пов’язані з недбайливим виконанням обов’язків щодо організації допомоги голодуючим. Мародери та хабарники підлягали найвищій мірі покарання — розстрілу (126).

Через тиждень держава вжила нових заходів адміністративного примусу щодо допомоги голодуючим. По-перше, вводився разовий прогресивний загальногромадянський податок на користь голодуючим, від якого звільнялися лише найменш забезпечені верстви населення: червоноармійці, інваліди, багатодітні матері, безробітні, голодуючі селяни (127). По-друге, оголошувалося вилучення церковних цінностей на користь голодуючим (128).

◆ 9 ◆

Ще 21 січня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило “дати директиву губкомам п’яти голодуючих губерній (Донецькій, Катеринославській, Запорізькій, Миколаївській і Одеській) провести агітацію за збір золота і срібла з церков для закупівлі зерна для голодуючих” (129). 23 січня на підтримку цієї постанови затверджено таке рішення: “а) не перешкоджати селянам для задоволення місцевих насінневих і продовольчих потреб збирати золото і срібло з церков; б) запропонувати у[новноваженому] НКВТ виробити і дати на місця відповідні інструкції; в) дати директиву губкомісіям [допомоги голодуючим] широко оповістити в пресі про випадки збору золота і срібла з церков, що мали місце в Мелітопольському пов.” (130).

8 лютого 1922 р. оргбюро ЦК КП(б)У зобов’язало ВУЦВК згідно з постановою всеросійського ЦВКу надати законної чинності вилученню церковних цінностей і забезпечити їх

використання, за пропозицією II Всеукраїнського з'їзду КНС, виключно для українських голодуючих (131).

На перший погляд, держава нібито підтримала ініціативу священнослужителів і релігійних громад неврожайних місцевостей виключно в інтересах голодуючих. Однак подальші рішення центральних органів влади вказують на інше. У своїх вчинках більшовики керувалися насамперед політичними міркуваннями і намагалися використати кампанію вилучення цінностей у власних інтересах.

24 березня 1922 р. оргбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення, що "коли духівництво бажає розпочати організацію їдалень для голодуючих, необхідно використовувати його під суворим контролем і вивіскою комісій Допголоду" (132). Більш того, оскільки держава і церква знаходились у політичній конфронтації, уряд намагався скористатися вивіскою допомоги голодуючим для придушення церковної опозиції. Насамперед з цією метою й була організована кампанія по вилученню церковних цінностей.

8 березня 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову про тотальну і примусову передачу церковних цінностей на користь голодуючим. Приховану політичну антицерковну спрямованість цього акту розкриває опублікований тільки в 1990 р. лист В.Леніна членам політбюро ЦК РКП(б) і голові ВУЦВКу М.Калініну. У листі, датованому березнем 1922р., вказано на необхідність скористатися голодом для економічного і політичного розгрому церкви (133).

Підготовку до вилучення церковних цінностей було проведено оргбюро ЦК КП(б)У відповідно до плану голови російського уряду. По-перше, 14 квітня 1922 р. було створено оперативний штаб — так званий Цевиком (Центральна комісія по вилученню церковних цінностей при ВУЦВКу), до якого увійшли нарком юстиції, генеральний прокурор УСРР М.Скрипник (голова) та голова українського ДПУ і нарком внутрішніх справ В.Манцев, а також наркомзем УСРР М.Владимиров. Склад губернських комісій ще не було намічено, але передбачалася обов'язкова участь представників губвідділів ДПУ. По-друге, було розроблено тактику дій, у якій головний акцент ставився на розклад церкви зсередини і репресивні заходи щодо церковної опозиції. Зокрема, партійним і радянським установам надано директиву: "провести енергійно кампанію збирання золота і срібла з церков

— на користь голодуючих, використовуючи кон'юнктуру, що склалася у зв'язку з боротьбою між автокефалістами і скзархістами" (134).

У боротьбі з церковною опозицією Центральній комісії по вилученню церковних цінностей надавалися всі повноваження, аж до адміністративного арешту за невиконання його розпоряджень та бездіяльність. Особи, винні в утаюванні цінностей або інвентарних описів церковного майна, підлягали тяжкому покаранню, аж до застосування вищої міри — розстрілу.

Репресивним заходам під час вилучення передувала широка агіткампанія по пропаганді відповідного декрету як вкрай необхідного заходу для врятування голодуючих. Але, як засвідчують звіти губернських комісій по вилученню церковного майна, щодо церковного керівництва застосовувалися й репресивні заходи. Щоб примусити останніх випускати відозви до віруючих із закликом жертвування церковних цінностей, чекісти чинили жорстокий моральний, а коли треба, то й фізичний тиск (135).

"Підготовча кампанія по вилученню цінностей почалась з перших чисел квітня як по Одесі, так і по всім повітам. Робота виявилася у підготовчих статтях, в загальних зборах робітників і селян, була поставлена низка доповідей на тему "Допомога голодуючим". Намащувалися настрої вищого та середнього духовенства, провадився тиск на князів церкви щодо випуску відозви з закликом віддавати цінності на користь голодуючим. Учинено моральний вплив на нижче духовенство, щоб воно за своєю ініціативою випускало від себе більш рішучі відозви-заклики та інш." — рапортувала у Цевиком Одеська губкомісія по вилученню церковних цінностей (136).

З метою залякування провінційного духовенства і дискредитації церковного керівництва були влаштовані московський (квітень — травень) і петроградський (червень — липень) процеси, які започаткували розгром "церковної контрреволюції" (137).

Судові процеси над служителями культу в Україні у 1922 р. не були такими гучними, як столичні, але мали повсюдний і широкоохоплюючий характер. Наприклад, в Одеській губернії під час кампанії вилучення церковних цінностей було притягнуто до кримінальної відповідальності

за розповсюдження “провокаційних чуток” 70 служителів культу (138). Це — окрім тих, хто притягувався за опір вилученню церковних цінностей, за їхнє укриття та за ненадання урядовим комісіям описів церковного майна.

Щоб засудити якомога більше священнослужителів, голова Цевикому М.Скрипник запропонував губкомісіям притягати їх до кримінальної відповідальності за загублення описів церковного майна, складених до 1917 р., або за недостачу церковних цінностей за цими описами. Оскільки вже існували нові описи, це було неправомочним. Вони склалися під час впровадження декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви при передачі церковного майна у користування релігійним громадам. Отже, заради політичної мети уряд нехтував власними декретами. В результаті відповідальність за пограбування церков під час громадянської війни покладалася виключно на церковне керівництво. Судові процеси, що були порушені у 1922 р. проти церковнослужителів і верхівки церковних громад, з усією відвертістю розкривають прихований політичний зміст кампанії по вилученню церковного майна (139).

Позиція служителів культу щодо вилучення не була однозначною. Більшість підтримала позицію патріарха Тихона, схвалену на зборах московської єпархії 28 лютого 1922 р.: “Самим церковних цінностей не віддавати, а пасивно чинити опір, створюючи у мирян уяву, що церкву грабують; в усіх приходах влаштовувати загальні збори парафіян, на яких виносити протест проти вилучення церковних цінностей, спрямовуючи їх до ВУЦВК” (140).

Через місяць Тихон звернувся до віруючих з відозвою, в якій акт вилучення визначається як “блюзнірський”. Він погрожував за сприяння цим діям відлученням від церкви, а служителям культу — позбавленням сану (141).

Найбільш поширеною формою саботажу декрету було недоставлення комісіям по вилученню описів церковного майна. Іноді затаювалися самі церковні цінності. Служителі культу активно протестували проти насильницького ставлення властей до релігійних установ і відправки вилучених цінностей у розпорядження центральних урядових органів, де їх подальша доля була невідома. Так, за перші п'ять днів діяльності Одеської губкомісії по вилученню тільки в Одесі було складено 28 актів про відсутність описів та

інвентарних книг. В окремих місцевостях служителі і парафіяни чинили опір офіційним представникам влади. Але у більшості випадків експропріація пройшла без ускладнень, що визначалося байдужим ставленням переважної більшості населення, яке вважало цілком природним, щоб церква поділилася з голодуючими своїм багатством (142).

Ось кілька довідок із Одеської губ. від 16 травня 1922 р. Начальник Вознесенського повітового управління міліції доповідав Одеському губернському відділенню про сприятливу ситуацію під час вилучення: "Повідомляю, що вилучення церковних цінностей у повіті, який довірено мені, пройшло без перешкод, за виключенням випадків, що мали місце в с.Волчарці (околиця Вознесенська), в с.Арбузинці, с.Покровському і Костянтинівській вол., де місцеве селянство запротестувало проти такого вилучення, причому в перших двох пунктах інциденти були полагождені на місцях" (143).

У Тираспільському повіті після попередніх бесід представників влади з священиками останні самі почали агітувати віруючих за необхідність передачі церковного майна на користь голодуючим. В результаті, як повідомляв голова повітової комісії по вилученню, "було прийнято близько 100 постанов, а також резолюції про необхідність здавання цінностей, загальна кількість присутніх на цих зборах коло 9 тис. учасників. Під час агіт кампанії жодних інцидентів на місцях не зареєстровано. Загальне враження — селянство до початку вилучення було готовим віддати цінності і ставилося до цієї операції досить співчутливо, за виключенням трьох волостей, де священики і куркулі намагались використовувати незначне молдавське населення з метою нацькувати проти вилучення цінностей" (144). Повсюдно вилученню церковного майна сприяли представники обновленської течії "жива церква", які домагалися захопити церковне керівництво завдяки підтримці держави. Найбільшим впливом вони користувалися в Харківській, Миколаївській, Катеринославській і Донецькій губ. (145) Але навіть у неврожайних місцевостях ідея вилучення не набула цілковитої підтримки. Так, наприклад, в Одесі, за довідками губернського ДПУ, "навіть дійсно робітнича маса висловила негативне ставлення до вилучення" (146).

У таких місцевостях головним експропріатором були органи ДПУ. Активно використовувалася й військова сила.

Сам хід вилучення нагадував військову операцію, яка ретельно приховувалася від населення. Згідно з доповідною запискою Одеської губкомісії по вилученню в Цевиком від 11 травня 1922 р., саме так проходила передача церковних цінностей на користь голодуючих у губернському центрі: "Губернська комісія надзвичайно уважно поставилася до підготовчої роботи, передбачила майже всі дрібниці в техніці вилучення. Поставивши себе на бойову ногу, надаючи виключне значення справі швидкого вилучення, губернська комісія в дні своїх операцій з санкції губкому і губвиконкому підпорядкувала собі все і всіх. Для вилучення по місту були мобілізовані партійні і профспілкові працівники, канцеляристи тощо. Враховуючи, що вилучення по місту, де робітників дуже мало, а міщанська публіка в надлишку і пеліканівська спадщина (Пелікан — голова місцевого відділення колишньої Спільки російського народу. — *Лам.*) особливо укорінилась серед духовенства, губернська комісія поставила собі завданням вилучення провести блискавично і рішуче... На таємному засіданні губернської комісії було вирішено заздалегідь не розголошувати дня вилучення, який призначено на 2 червня, щоб не дати можливості попам, що опираються, підготувати активний чи пасивний опір з боку віруючих. Сповідання було розіслано попам і старостам церков під їх персональну відповідальність за 6 і 3 години до вилучення. В дні вилучення робота була поділена календарним порядком і губкомісія являла собою військово-оперативний штаб, який був в курсі справи роботи опертрійок (підкомісій) кожні півгодини. Для роботи по вилученню в християнських церквах було створено 12 підкомісій, яким були надані військові частини для охорони і придушення заворушень, коли б такі виникли. Опернакази, що додаються при даній доповіді, наочно ілюструють готовність губкомісії зустріти у всеозброєнні можливі прецеденти. В цей день по місту дефілювали червоні частини всього Одеського гарнізону під виглядом маневрених занять і посилено працювала агентура повідомчих органів" (147).

Завдяки залученню військових формувань та сил державної безпеки місцевій адміністрації вдалося добре почистити релігійні установи. Особливо постраждали синагоги. Оскільки у таких закладах цінностей взагалі було мало, губкомісія дала директиву "всім опертрійкам в синагогах брати під чисту, щоб не було провокацій: "у жидів беруть мало" (148).

Але вилучення набуло грабіжницького характеру і в православних церквах. Це підтверджує протокол засідання губернської комісії по вилученню від 20 травня 1922 р., де розглядалися скарги священнослужителів про конфіскацію особистих речей: євангеліїв та монашеського ордену єпископа Олексія. Зрозуміло, що відповідь комісії була негативною: у монахів і, зокрема, у єпископа не може бути особистих речей (149).

Навіть така тотальна експропріація вважалася державою недостатньою. Тому, коли у травні 1922 р. стали надходити повідомлення про завершення роботи більшості губкомісій, Центральна комісія по вилученню церковних цінностей запропонувала їм повторно перевірити за інвентарними книгами наслідки вилучення, особливо в Миколаївській, Катеринославській, Полтавській, Волинській та Чернігівській губерніях (150). Крім того, було проведено тижневик добровільної здачі церковних цінностей служителями культу, які розкаювались в утаюванні (151).

Наприкінці липня 1922 р. кампанію по вилученню церковних цінностей було закінчено. Держава отримала 3 пуд., 3 ф. і 75 зол. золота, понад 3105 пуд. срібла, 125 крб. золотом і 8615 сріблом, 858 діамантів загальною вагою 1469 каратів, інші дорогоцінні каміння та метали. Зібрані церковні багатства оцінювались більш ніж у 834 тис. крб. золотом (152).

Церковне майно надсилалося спочатку до республіканської, а потім до російської комісії по вилученню, що затримувало їх реалізацію для допомоги голодуючим. Це підтверджує лист українського уряду в Москву від 1 червня 1922 р. з клопотанням про передачу в республіку для боротьби з голодом 15% надходжень від вилучення церковних цінностей (153). Це клопотання було задоволено з серпня 1922-го по липень 1923 рр. (154).

◆ 10 ◆

До літа 1922 р. український уряд спрямовував переважну частину надходжень кампанії допомоги голодуючим у Поволжя на шкоду неврожайним місцевостям УСРР: "Злиденність ресурсів визначає відсоток тих, хто харчується. Навіть у порівняно благополучних за постачанням

місцевостях загальна цифра тих, хто харчується чи одержує допомогу (з 1 травня), досягає 9,7% всього населення, яке занесене до списків голодуючих. В той же час відсоток тих, хто харчується у Поволжі, досягає від 60 до 80", — підсумував наслідки "братерської" допомоги Поволжю для України М.Сирота (155).

Лише в травні 1922 р. голова українського ЦВК Г.Петровський звернувся з клопотанням до центрального уряду, щоб дозволили припинити допомогу неврожайним місцевостям РСФРР. "Відповідно вашій статті про голод в Росії, — писав він члену ЦК Допгол ВЦВК О.Винокурову в листі від 16 травня, — є перелом в кращий бік. На Україні — навпаки. Херсонські жахи продажу людського м'яса розширюються, в робітничих районах йде вимирання робітників великої індустрії — в Херсоні, Миколаєві, Маріуполі, Нікополі, Таганрозі. На перше квітня голодуючих 3 млн. Допомога в більшості — одна восьма фунта хліба, надається лише 15%. Прошу повної згоди на залишення всіх добровільних зборів на Україні і заборони вивозу наркомпродівських вантажів в Москву, залишення ресурсів компроду Україні" (156). Однак цей запит залишився без очікуваної урядом України відповіді.

24 травня Г.Петровський знову звернувся до Москви, але вже безпосередньо до ВЦВК. На цей раз він ретельно обгрунтував своє прохання довідками про катастрофічне посилення голоду в Україні і невідповідність державної допомоги чисельності голодуючих: "За даними, що є на 1 травня у п'яти губерніях України: Донецькій, Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській, Одеській налічується 3 709 556 голодуючих, що складає близько 35% всього населення вказаних губерній. Процент голодуючих, за даними губерній, коливається, знижуючись до 22% по Донецькій губ. і підіймаючись вище 75% — по Запорізькій. Близько 40% всього голодуючого населення складають діти. Кількість потребуючих допомоги досягає по всій Україні 6 млн. 600 тис. чол. Розмір допомоги, яку отримує населення голодуючих губерній України через державні органи, не перевищує 7,5% всього голодуючого населення, коливаючись між 4,2% в Миколаївській губ. і 15,4% по Донецькій губ." (157).

Обурений ігноруванням попереднього клопотання про припинення вивозу українського зерна в РСФРР, Петровсь-

кий вказав на факти упередженого ставлення центрального керівництва щодо голодуючих УСРР: “Маючи своє Поволжя, Україна з початку кампанії по 1 травня надіслала в голодгубернії РСФРР, що прикріплені до неї, 960 вагонів продовольства, тобто в чотири рази більше, ніж своїм голодуючим губерніям, яким надіслала всього 232 вагони. Такий стан зберігається і до цього часу”, — підбивав сумні підсумки виконання вказівок центрального уряду голова ВУЦВК (158).

Фактично звинувативши центр у причетності до голоду в Україні, він вже просив не тільки про залишення в республіці надходжень по кампанії допомоги голодуючим, а й про асигнування коштів із центрального бюджету на боротьбу з голодом і епідеміями.

Намагаючись вплинути на центр, ВУЦВК зважився на крайній крок. На травневій сесії він без дозволу центру надав розголосу цій вимозі голови ВУЦВК, але так і не наважився на самочинне припинення вивозу продовольства в РСФРР.

Рішення сесії стало підставою для повторного звернення Петровського до ВЦВК. Але у листі від 1 червня він вже не просив, а наполягав: по-перше, на залишенні у республіці всіх коштів, що були зібрані по загальногромадянському податку на боротьбу з голодом, по-друге, на збільшенні до 15% частки України у придбанні хліба на церковні цінності і, по-третє, на збільшенні відшкодувань грошкоштів УСРР. Крім того, вказуючи “на становище робітників України, що особливо погіршилося, і про приєднання [у] відношенні допомоги [до] України Крима”, він просив “про відміну обов’язків по вивозу хліба в РСФРР” (159). Зрозуміло, що ВЦВК не міг залишити поза увагою вимоги законодавчого органу УСРР. До того ж продресурси України були майже повністю вичерпані. У червні 1922 р. Україна була відкріплена від продовольчого постачання Поволжю.

Навіть після цього запізненого рішення допомога голодуючим України різко зросла. Між травнем і серпнем на південь республіки було відправлено 1610 вагонів з 3001, надісланих Всеукраїнською комісією допомоги голодуючим у неврожайні місцевості РСФРР і УСРР з осені 1921 р. (160). Однак ця допомога не покривала хлібного дефіциту українським голодуючим губерніям. На 1 вересня 1922 р.

продовольчу допомогу за рахунок державних коштів та населення отримувало 425,6 тис. чоловік. Ще 1,8 млн. забезпечували іноземні благодійницькі організації (161). Отже, роль закордонних організацій у допомозі українським селянам була вирішальною. Їх діяльність в Україні тривала з березня 1922-го по серпень 1923 р.

Ідею допомоги з боку “буржуазних кіл” В.Ленін спочатку не сприймав. Герберта Гувера і його найближчого співробітника Уїльяма Брауна він назвав “нахабами” і “брехунами”. Тим не менш, голова Раднаркому дав згоду на переговори з Брауном у Ризі. 2 серпня він опублікував звернення до міжнародного пролетаріату. Після цього до організаційних зусиль у справі надання продовольчої допомоги Росії підключився Комінтерн. Так виник “Тимчасовий закордонний комітет допомоги Росії”, пізніше перейменований в “Міжнародний комітет допомоги Росії” (Міжробдоп). Пролетарські організації не мали достатньо коштів, і російському урядові довелося з 20 серпня 1921 р. запросити праці чиків АРА. Але в Україну чужеземних рятівників ніхто не запрошував. Вважалося, що тут все благополучно...

Взаємовідносини Харкова і Москви у критичній ситуації, коли від голоду гинули десятки тисяч селян України, вичерпно характеризує такий уривок з листа Раковського до Леніна: “Україна не робила будь-якого звернення по допомогу до Росії або закордону, і різні міжнародні комітети допомоги голодуючим допустили в Україну лише в січні, та й то після того, як вони самі полізли туди із згоди РСФРР” (162). Знаючи ставлення вождя більшовиків до надання допомоги “імперіалістичною буржуазією”, Раковський обирав у цьому листі відповідну лексику.

Зловмисну інформаційну блокаду голодуючих України першими перервали меноніти США, Канади і Нідерландів. Хоч ця протестантська секта проповідувала смиренність, вона не могла допустити голодної смерті своїх братів по вірі, що мешкали в Запорізькій та Миколаївській губерніях. Міжнародні менонітські організації звернулися до Раковського з настійною вимогою надати їм можливість відкрити харчувальні лункти. У жовтні 1921 р. Раковський уклав з ними відповідну угоду від імені уряду УСРР. Але реалізувати цю угоду меноніти відразу не змогли. В Україну їх не пускали до березня 1922 р. (163).

У грудні 1921 р. Х.Раковський уклав угоду з місією Нансена, а в січні 1922 р. — з американською адміністрацією допомоги про поширення на територію Української СРР усіх видів допомоги, які раніше направлялися цими організаціями російським голодуючим (164). Та лише у травні 1922 р. АРА і місія Нансена розгорнули свою діяльність в Україні. До цього часу їм чинилися різні перепони з метою зосередження допомоги у Російській Федерації.

15 лютого 1922 р. Центральна комісія допомоги голодуючим при ВЦВК прийняла рішення “...просити АРА через т.Ейдука* зосередити свої ресурси у Поволжі, не розкидаючи апарат харчування по інших районах РСФРР” (165). Тут мова йшла й про Україну. Це засвідчує лист радника Повноважного представника УСРР в Москві голові ВУЦВКу Г.Петровському від 9 березня 1922 р.: “...Відповідно до постанови ЦК РКП(б) ЦК [Допгол ВЦВК] постановив не розширяти межі роботи АРА поза Поволжам так, що на цьому ґрунті т.Ейдук не дозволяє підготовчих робіт для допомоги АРА на Україні. Необхідно ЦК Допголоду УСРР опротестувати в політбюро ЦК РКП постанову ЦК Допголоду РСФРР, у протилежному випадку допомога АРА для України буде припинена” (166).

Проте й українські власті не поспішали із сприянням діяльності американської адміністрації в Україні. На бездіяльність і бюрократизм місцевих чиновників скаржився наркому землеробства УСРР Д.Мануїльському представник директора американської адміністрації допомоги на Україні Філіп Матюс. “...Я прибув у Харків 15-го грудня 1921 р., з того часу приклав всі свої старання до того, щоб розпочати надання допомоги голодуючим. ...І хоча я неодноразово звертався із закликом з цього приводу до пана Раковського — голови Ради міністрів України і до секретаря українського Центрального комітету [КП(б)У] і до голови Харківського виконавчого комітету, мені не було надано будь-якого сприяння у цій справі. Незважаючи на угоду, підписану Україною і Американською адміністрацією допомоги, урядовими чиновниками мені дано було багато обіцянок, але жодних наслідків до цього часу нема”, — писав він у листі від 28 січня 1921 р. (167). Розгадка цього нонсенсу була проста. Москва ще не підтвердила угоди українського уряду.

* О.В.Ейдук — член колегії ВЧК, представник уряду РСФРР при АРА.

Після полагодження між центральною і республіканською владами питання про діяльність іноземних організацій в Україні українські голодуючі врешті-решт отримали довго очікувану допомогу. Але вона, насамперед через значну затримку, не була рівноцінною тій, що надавалася голодуючим РСФРР; а по-друге, не всі іноземні організації були допущені в УСРР. Як це не дивно, поряд з "націоналістичним" комітетом М.Грушевського, не допущений був і Міжробдоп. До осені 1922 р. його вантажі відправлялися лише у неспроможні місцевості РСФРР (168).

Недостатню увагу центрального уряду щодо українських голодуючих засвідчує лист секретаря Донецького губкому Е.Квірінга від 26 червня 1922 р. до ЦК КП(б)У, ЦК Допгол ВУЦВК та ЦК Робдопгол Південбюро ВЦРПС. "...За повідомленнями ЦК Допгол в Донбасі повинен був діяти Нансен. Де ж він? Чи ЦК Допгол гадає, що в Донбасі недостатньо потрібна допомога? Ми ставимо зараз як термінову задачу необхідність відкриття їдалень для дітей робітників Донбасу. Навряд чи робітники Москви знаходяться в гірших матеріальних умовах, ніж робітники Донбасу, а між тим за кореспонденцією у "Правді" у всіх районах Москви АРА відкрила їдальні для дітей робітників" (169).

Більше того, російський уряд намагався припинити іноземну допомогу голодуючим України і спрямувати її на користь голодуючих РСФРР. За повідомленням від 1 липня 1922 р. голови української місії у Німеччині В.Ауссема до ЦК Допгол ВУЦВК, НКЗС та ЦК КП(б)У члени російської делегації А.Ейдук, П.Смідович та М.Крестинський блокували інформацію про голод в Україні на міжнародному з'їзді комітетів і комісій Допгол: "Перша доповідь т.Смідовича містила загальні відомості про стан в голодному районі, причому, цифри, що ним наводилися, торкалися майже виключно Поволжя і жодного слова не згадувалося про Україну, хоча на розпорядчому засіданні закордонної делегації 4-го ц.м., про яке ми Вам писали, на наші домагання про співповідь т.Ейдук заперечив, що ніякої доповіді про Україну не потрібно, тому що Смідович, мовляв, має більше даних і відомостей, ніж "Ауссем і Калюжний разом", і що він, безумовно, в своїй доповіді висвітлить становище у всіх частинах республіки. Слідуюча доповідь Ейдука торкалася діяльності закордон-

них комітетів і організацій, при чому само собою Україна ані словом не згадувалася” (170).

Тільки завдяки зусиллям представників України на цьому форумі світова громадськість дізналася про страхітливе становище на півдні України і необхідність допомоги його населенню.

Після закінчення роботи з'їзду український уряд уклав ряд нових договорів з іноземними організаціями. Так, договори про спільну боротьбу з епідеміями були укладені з французьким Червоним Хрестом і Комітетом охорони здоров'я Ліги Націй, з Товариством допомоги німецьким колоністам Чорноморського узбережжя й американською організацією “Форвардс”, Міжробдопом. Важливе значення для відбудови сільського господарства голодуючих губерній мала домовленість про співробітництво з американським об'єднаним комітетом “Джойнт”, який вийшов із складу АРА. В 1923 р. Раднарком УСРР підписав договір з Міжнародною спілкою допомоги дітям (171).

У тогочасній пресі багато говорилось про міжнародну пролетарську солідарність. Роль “буржуазної” АРА, навпаки, замовчувалася або применшувалася. Ця тенденція з преси потім перейшла до радянської історіографії. Остання приписувала Герберту Гуверу (якому судилося потім стати 31-м президентом США) подвиги не в сфері благодійництва, а на ниві шпигунства. Однак безстороння статистика ставить кожну закордонну організацію допомоги на власне місце. За весь час допомоги Міжробдопом надав голодуючим України 383 тис. пайків, місія Фритьофа Нансена — 12,2 млн., АРА — 180,9 млн. пайків (172). Допомога інших благодійницьких організацій була значно меншою. Таким чином, саме завдяки АРА було врятовано сотні тисяч голодуючих, приречених на смерть.

У липні 1923 р. на урочистій зустрічі із співробітниками американської адміністрації, які залишали країну, заступник голови Раднаркому СРСР Л.Каменєв заявив: “Завдяки величезним, цілком безкорисливим зусиллям АРА мільйони людей різного віку були врятовані від смерті й цілі поселення й навіть міста уціліли від загрожуючої їм катастрофи. Нині, коли з припиненням голоду величезна робота АРА закінчується, РНК від імені врятованих мільйонів і трудящого народу радянської Росії та союзних республік вважає своїм

обов'язком перед обличчям усього світу висловити цій організації, її голові Герберту Гуверу, представникові в Росії полковнику Хаскелю і всім його співробітникам свою глибоку вдячність і заявити, що народи, які населяють Союз Радянських Соціалістичних Республік, ніколи не забудуть поданої їм американським народом через АРА допомоги, вбачаючи в ній основу майбутньої дружби двох народів" (173). Але ці обіцянки, як і об'єктивна оцінка діяльності АРА, незабаром були забуті радянським урядом. Американським борцям з голодом в Росії та Україні начепили тавро "брехунів" і "шпигунів".

◆ 11 ◆

Допомога іноземних організацій була вкрай необхідною. У 1922 р. Україну спіткав новий неврожай. Було зібрано не більше 637 млн. пуд. зерна. Посуха охопила 21 повіт, територію, на третину меншу, ніж у 1921 р. (174). Особливо постраждали і знаходились під загрозою голоду Миколаївський, Дніпровський і Херсонський повіти Миколаївської губ.; Бердянський, Генічеський, Мелітопольський і Великотокмацький — Запорізької; Миколаївський, Криворізький і Катеринославський — Катеринославської; Дебальцевський, Маріупольський, Юзівський повіти і Центральний гірничий район Донецької губ.; Одеський та Тираспольський повіти Одеської губ. (175).

Інтенсивна викачка зерна в Росію зумовила недосів в Україні. У 1922 р. різними продовольчими культурами в республіці вдалось засіяти 14,4 млн. дес. проти 17,1 млн. — у попередньому році (в 1916 р. загальна площа засіву становила понад 19 млн. дес.). Великий недосів у південній Україні внаслідок господарського розорення голодуючих селян частково перекрили інші губернії. Селяни, які звільнялися від пресу продрозкладки, починали освоювати поміщицьку землю, яка в попередні роки залишалася незасіяною. Але, як зазначав на травневій (1922 р.) сесії ВУЦВКу заступник наркома землеробства І.Клименко, "врожай знизився на тій землі, що засіяна, ледве не на 50%" (176).

Валовий збір зерна у степових губерніях утричі перевищив тогорічний, однак становив менше 40% від рівня 1916 р. За

підрахунками центральної Всеукраїнської комісії допомоги голодуючим, тільки для забезпечення сільського населення цього регіону за нормами споживання, близькими до довоєнного часу (21 пуд на рік на їдця), і без врахування суми сплати продовольчого податку треба було ввести 20 млн. пуд. зерна. Якщо в Донецькій губ. нестача хліба не перевищувала 1/20 потреб сільського населення, то у Запорізькій становила 1/4 (177). В цілому ж сума дефіциту зернового забезпечення сільського та міського населення всіх степових губерній становила 46 млн. пуд. Однак врожай на Правобережжі і Лівобережжі республіки давав змогу не тільки задовольнити потреби неврожайних губерній республіки, а й вивезти за її межі 15 млн. пуд. зерна (178).

Якщо у землеробстві влітку 1922 р. намітився вихід з кризи, то в тваринництві вона досягла кульмінації. Поголів'я худоби, у порівнянні з 1921 р., тільки до весни 1922 р. скоротилося у Катеринославській губ. до 49%, у Запорізькій — до 60%, у Миколаївській — до 51%, в Одеській — до 36%. Цей збиток не компенсував приплід молодняка у врожайних губерніях (179).

Розорений південь потребував допомоги, але тиск на Україну не слабшав. Тільки з серпня 1922-го по січень 1923 рр. у сусідні республіки було надіслано 9 млн. пуд. хліба (180). Крім того, центральний уряд зобов'язав українських керівників розпочати перерваний війною експорт хліба, щоб дістати валюту. Замість того щоб допомагати голодуючим селянам, Україна змушена була відраховувати з урожаю 1922 р. понад 13,5 млн. пуд. в експортні ресурси (181). Це — невелика кількість, але й вона могла б полегшити становище голодуючих.

Аби експорт не виглядав аморально, Москва оголосила, що врожай 1922 р. повністю припинив голод. У жовтні 1922 р. ЦК Допгол при ВУЦВК перейменували в Центральну комісію по боротьбі з наслідками голоду (ЦК Наслідгол).

Перший за радянських часів досвід експорту хліба у зимові місяці 1922/23 р. визнали задовільним. Щоб надати йому масштабність, ЦК РКП(б) утворив комісію політбюро з експорту хліба на чолі з Й.Сталіним. Вона негайно запропонувала українським більшовикам розгорнути експортну роботу. Політбюро ЦК КП(б)У 23 березня 1923 р. прорегулово цілком дисципліновано: "Доручити Раковському

стежити за безумовним виконанням радянськими органами України постанов комісії політбюро ЦК з експорту хліба". Все це призвело до того, що голод у південних губерніях тримався весь 1922 рік і перейшов на першу половину 1923 р.

Надмірні експортні потреби призвели до помилкового розрахунку хлібного балансу республіки за розкладковим принципом. Саме визначення продовольчих і фуражних потреб неврожайних губерній на мінімальному рівні (з розрахунку 13 пуд. на рік на їдця та 5 пуд. — на худобу) призвело урядову комісію по обстеженню голодуючих місцевостей до хибного висновку про можливість майже повного зернового самозабезпечення цього регіону у 1922/23 р. (182). Надалі розрахунки хлібного балансу степових губерній дещо корегувалися, коли виявилось погіршення перспектив врожаю. Проте принцип мінімального забезпечення селянських господарств залишався недоторканим. В результаті замість необхідних 20 млн. пуд. зерна селяни неврожайних губерній України отримали тільки 9,6 млн. пуд. З них 5,3 млн. — на харчування від ЦК Наслідголу при ВУЦВКу і 4,2 млн. — на насінневі потреби від наркомзему УСРР (183). Як і в минулому році, хлібні ресурси республіки недостатньо використовувалися для рятування голодуючих, хоча зерно вивозилось за її межі.

Державна допомога голодуючим за так званими "голодними нормами" фактично призвела до повторного голоду.

Ще восени 1922 р. до ЦК Наслідголу при ВУЦВКу почали надходити свідчення про зростання голоду в кількох волостях Миколаївського пов. Тільки за першу половину жовтня там від цього лиха захворіли та померли 199 селян (184).

Узимку ситуація на півдні України настільки погіршилась, що уряд знову розпочав кампанію допомоги голодуючим, хоча за постановами ВУЦВКу та РНК УСРР від 12 та 19 липня 1922 р. формування фонду боротьби з голодом передбачалося лише за рахунок одноразового зернового податку. Інші збори на користь голодуючих з населення скасовувалися (185).

Однак благодійницьких надходжень для рятування сотень тисяч голодуючих не вистачало. Це засвідчують численні кореспонденції у пресі, що надходили із неврожайних місць. Так, київська газета "Більшовик" повідомляла:

4 січня: “У Єлисаветградському повіті голод збільшується. Голодує понад 200 тис. чол., з них 10 тис. дітей. Північна частина Миколаївського повіту, що вважалася благополучною, поступово переходить на голодну пайку. Всі почали вживати сурогати”.

6 січня: “За відомостями Доппомголу, на Україні 2 млн. голодуючих дітей”.

11 січня: “В січні поточного року в Миколаєві зареєстровано 15 випадків голодної смерті”.

12 січня: “Кількість голодуючих у Донбасі приблизно 400 тис. [чол.]. В грудні Червоний Хрест годував 75 тис. дітей...”

27 січня: “За доповіддю губвиконкому, на Катеринославщині... голодує 560 тис. чол. Допомогу одержує 150 тис...”

10 лютого: “На Єлисаветградщині можливий голод. Як повідомляють з Плетено-Ташлицької вол., там вже деякі сім'ї починають пухнути з голоду. Уже нараховується 10% тих, у котрих хватить* хліба до лютого; 50% — уже примішують у їжу сурогати: кукель, березку та інші; всього по волості 80% нужденних. На допомогу з місцевих средств* нема чого сподіватись...”

11 лютого: “На Всеукраїнській нараді губсоцвхів доповідач по боротьбі з безпритульністю дітей зробив заяву про те, що голод загрожує смертю 700 тис. дітей...”

13 лютого: “В Херсонському та Дніпровському пов[ітах] продовжується голод. У Херсонському пов. голодує 150 тис., з яких половина дітей. Допомога надається 50 тис.”

3 березня: “До Миколаївського виконкому знову почали надходити відомості про жахливі картини голоду. В Калинівському пов. голод набув жахливих розмірів, нараховується 14 випадків смерті від голоду. Голодує 70% людності. В с.Пересадівці людність голодує цілком вся. Допомога АРА та Українського Червоного Хреста незначна, задовольняє лише 10%. Потрібна негайна допомога”.

6 березня: “Голод на Миколаївщині посилюється. Крім Калинівської волості голодує ще Кисляківська. Трапляються вже випадки смерті від голоду. Голодує також і Єлисаветградський повіт. Кількість голодуючих за лютий збільшилась порівняно з груднем на 60%”.

* Так у тексті.

7 березня: "Із Запоріжжя повідомляють про важке становище сільського учительства. В голодному Оріхівському районі шкільні робітники голодують. Шкільна справа в занепаді. Функціонує 7% довоєнної шкільної сітки. Голод на Запоріжжі охоплює великий район. Продовольче становище в порівнянні з попередніми місяцями значно погіршилося. В Григорівській волості зареєстровано кілька голодних смертей. Худоба продається за безцін, іноді за кілька фунтів муки".

17 березня: "На засіданні Миколаївського повітвиконкому разом з наркомюстом Скрипником стверджено величезний голод, що охопив весь повіт. Ухвалено збільшити продовольчу позику".

На цьому повідомленні голодна хроніка переривається. Але не тому, що всіх потребуючих було забезпечено. З початком експортної кампанії інформація про український голод стала небезпечною, і газети почали повідомляти лише про допомогу голодуючим. Проте й тема експорту була небажаною. 17 березня 1923 р. оргбюро ЦК КП(б)У постановило "заборонити вмішувати у пресі довідки... по експорту, що існує (цифри, факти і т.п.), допускаючи теоретичну дискусію..." (186).

Зрозуміло, що узагальнюючих даних про кількість голодуючих і міру їх продовольчого забезпечення за 1922/23 р. не існує, ніхто такою статистикою не цікавився. А чи відомо число жертв, які загинули під час голодомору?

Треба відразу відзначити, що статистичним даним про рух народонаселення не можна довіряти. Адже в голодні роки дезорганізується діяльність державних установ, в тому числі статистичних органів, особливо в їх первинній ланці. Єдиною надійною методикою для визначення демографічних наслідків голоду може бути порівняльний аналіз переписів населення. Потрібно вивчати переписи, один з яких передувє голодним рокам, а другий здійснено після них. Образно кажучи, демограф бере голодні роки "у кліщі". Аналіз даних переписів при паралельному вивченні природного і механічного руху народонаселення у міжпереписному періоді дасть демографічні наслідки голоду.

На жаль, така методика непридатна для періоду, який нас цікавить: надто довга відстань між двома переписами — 1897-го і 1926 рр. Надто багато подій скоїлося у цей міжпереписний період, які вплинули на демографічну ситу-

ацію. Ми не знаємо, наприклад, скільки людей загинуло або покинуло Україну під час воєнних дій, що точилися майже безперервно з 1914-го по 1921 рр. Дані про природний рух населення в ці роки теж ненадійні або зовсім відсутні. Тому при дослідженні демографічної катастрофи 1921—1923 рр. доводиться покладатися на експертні оцінки.

У звіті ЦК Наслідголу, представленому Г.Петровським VII Всеукраїнському з'їзду рад в грудні 1922 р., наводиться довідка наркомату охорони здоров'я УСРР про кількість померлих від голоду по п'яти південних губерніях України. Довідка, складена за донесеннями медичного персоналу, стверджує, що на 1 вересня 1922 р. загинуло 47 525 чоловік. Але не в усіх селах працювали медики і не всі з них писали донесення. Розуміючи це, автори звіту зазначали, що "цю цифру треба вважати значно применшеною".

Вони спробували опрацювати власну експертну оцінку безпосередніх жертв голоду — 235 тис. чоловік. Оцінка стосується тільки зими 1921/22 р. і спирається на дані вибіркового опитування селянських господарств, здійсненого навесні 1922 р. Ця цифра теж набагато применшена. Адже кількість кореспондентських пунктів ЦСУ УСРР не охоплювала всієї сільської місцевості. До того ж робота статистичних органів, як і всіх інших установ, у голодний рік була дезорганізована. Важко сумніватися, що автори звіту у цьому конкретному випадку так само прагнули применшити наслідки замовчуваного голоду, як і в інших. Кінець кінцем, звіт являв собою пропагандистський документ.

Смертні випадки від голоду спостерігалися, як ми бачили, й взимку 1922/23 р., хоч тоді вони не набули такого масового характеру, як у попередню страшну зиму. Узагальнюючих даних не можна відшукати, бо цей голод замовчувався. Зовсім не випадково, що сама комісія допомоги голодуючим "перефарбувалася" у комісію по боротьбі з наслідками голоду.

Голодування викликало багатократне зниження народжуваності, особливо у сільській місцевості. У 1921—1923 рр. природний приріст населення істотно скоротився. Це теж треба враховувати, коли річ йде про втрати від голоду. Але факторіального аналізу динаміки природного руху народонаселення не зроблено.

Підсумовуючи, можна твердити, що демографічні наслідки голоду в Україні початку 20-х років були тяжкі. Кількість

жертв, включаючи й ненароджених, обчислюється сотнями тисяч; можливо, вона перевищила за мільйон. На жаль, демографічна історія України цього часу залишається суцільно "білою плямою".

♦ 12 ♦

Центральний уряд буквально відривав шматки з голодного рота українських дітей, аби нагодувати дітей у "червоних столицях" і в Поволжі. Але російські робітники і селяни не винні у тому, що їм постачали хліб, заготовлюваний наполовину з кров'ю у голодуючих місцевостях України.

Чим же можна пояснити невпинні вимоги центру відвантажувати хліб, його небажання враховувати трагічну ситуацію з продовольчим становищем самої України? Документальних свідчень бути, звичайно, не може. Здається, однак, що більшовицький уряд керувався двома мотивами. Перший з них цілком очевидний.

Державна партія почала свою грандіозну соціально-економічну програму із спроб налагодити систему пайкового постачання робітників націоналізованої промисловості. Якби вона не справилася з наданням хоча б мінімальних пайків багатотисячним робітничим колективам, останні відмовили б їй у підтримці. Це загрожувало падінням політичного режиму у тій кризовій ситуації, що виникла багато в чому завдяки настирливим кількарічним спробам створити на руїнах ринкового господарства систему комуністичного виробництва і розподілу. Голодні, але згуртовані робітничі колективи були набагато небезпечніші для влади, аніж голодуючі розпорошені селяни. Тому перевага у продовольчому постачанні завжди надавалася промисловим районам, а не сільській місцевості. Як ми пересвідчилися, у 1921 р. на шахтах Донбасу було утворено тримісячний запас хліба, тоді як в селах Донецької губернії люди не дістали допомоги.

Другий мотив не лежить на поверхні. Справа в тому, що опорою більшовиків були центральні райони колишньої імперії. Охоплені національно-визвольним рухом окраїни відривалися від центру, і в них утворювалися власні уряди, що протистояли Раднаркому. Аби заручитися підтримкою населення на контрольовані ними території і використати

цю підтримку для повалення “контрреволюційних” урядів національних окраїн, більшовики створювали легенду про величезні багатства окраїн, що мають бути використані в інтересах трудящих центральних районів, які справді голодували.

Типовий приклад — промова В.Леніна на Всеросійській нараді відповідальних організаторів по роботі на селі, скликаній у червні 1920 р. у Колонному залі Будинку спілок. Присутні почули від голови Раднаркому такі міркування:

“Ми гарантовані, що перемога буде скоро, що ми цілком гарантуємо себе від голоду. Ми одержуємо повідомлення від товаришів, які приїждять з далеких місць, про те, що робиться на окраїнах. Я бачив товаришів, що приїхали з Сибіру, товаришів Луначарського і Рикова, що приїхали з України і Північного Кавказу. Про багатства цього краю вони говорять з нечуваним здивуванням. На Україні годують пшеницею свиней, на Північному Кавказі, продаючи молоко, баби молоком споліскують посуд... Але ми ще не взяли по-справжньому України, Північного Кавказу і Сибіру. Якщо це буде зроблено, ми по-справжньому і добросовісно забезпечимо робітника двома фунтами хліба на день” (187).

Насправді Україна 1920 р. не нагадувала нічим місцевості з молочними ріками і кисельними берегами. Дійсність виглядала інакше: нескінченні війни, особливо найбільш руйнівні громадянські, підірвали відносний добробут південних губерній імперії, що існував до революції (на відносність цього добробуту не раз вказував й сам Ленін до 1917 р.).

Залишається зробити такий висновок: поведінку центрального уряду, який робив все можливе для рятування Поволжя і викачував зерно з голодуючого півдня України, не можна назвати ірраціональною. Цей уряд знав, що робив. Українське село було охоплене антибільшовицьким повстанським рухом, який називали “куркульським” або “політичним” бандитизмом. Після завершення війни з Польщею і ліквідації військ Врангеля повстанський рух в Україні став першорядною проблемою для влади. Голова Реввійськради Федерації Л.Троцький 1 грудня 1920 р. запропонував Південному фронту, яким командував М.Фрунзе, цілком зосередитися на розгромі повстанців. “Очищення України від бандитизму, — вказувалося у директиві Реввійськради, — і тим самим забезпечення

в ній сталого режиму є питанням життя і смерті для радянської України і питанням виняткової важливості для всієї Радянської Федерації та її міжнародного становища" (188).

У 1921 р. внутрішні війська разом з найбільш боєздатними частинами Червоної армії діяльно викорчувували повстанський рух, який широким потоком розлився в багатьох українських губерніях. Як констатувалося у звіті уряду УСРР VI Всеукраїнському з'їздові рад, за цей рік було зроблено у справі "замирення" села більше, ніж за весь попередній час. Всеукраїнська ЧК подала відповідну статистику: за 10 місяців було виведено з боротьби різними засобами 444 отамани, в тому числі: вбито у боях — 189, розстріляно — 9, заарештовано — 84, добровільно з'явилося з повинного і було амністовано — 162. Більша частина тих, хто з'явився з повинного, припадає на другу половину року. Чому?

У радянській історіографії стверджувалося, що повстанський рух почав спадати, коли селяни відчули благотворний вплив нової економічної політики. Але ж методи хлібозаготівель не змінилися у розпачливій ситуації голодного року. Переконливіше звучить версія, що впливає з досвіду боротьби найбільш відомого отамана — "батьки" Нестора Махна. Переслідовані кавалерійськими і броньовими частинами Червоної армії, махновці зібралися на останню нараду 21 липня 1921 р. в с. Ісаївка Таганрозького пов. Обговорювалося одне питання: у якому регіоні продовжити боротьбу? "Батько" спробував перемістити базу бойових операцій на схід і зробив рейд по донецьких і поволзьких степах. Але в умовах голоду, що наближався, політична активність селян зменшилася практично до нуля. Не підтриманий ніким, Махно змушений був повернути тачанки на захід і перетнув спочатку Дніпро, а потім Дністер, опинившись у вигнанні, в Румунії.

Голод виявився фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допомагав природі справитися з повстанцями, конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних губерній України. Нешадна хлібозаготівельна політика уряду мала в своїй основі терористичний характер. Тоталітарний режим для придушення опору повною мірою використав терор голодом (подібно інституту закладництва або концтаборам, що також вперше були використані як інструменти державної політики).

ПОСИЛАННЯ

1. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т.2. — С.121.
2. *Альтерман А.Я.* Хлебные ресурсы Украины. — Харьков, 1923. — С.92.
3. Статистика Украины. Питание населения Украины зимой 1921—1922 гг. — Сер. Статистика обмена, распределения и потребления. — № 25. — Т.1, вып. 1. — С.15.
4. Там само. — С.23.
5. Статистика Украины. Питание населения зимой 1921—1922 гг. — С.13.
6. *Ленін В.І.* Повне зібр. творів. — Т.43. — С.135.
7. Там само.
8. Збірник законів і розпоряджень робітничо—селянського уряду України. — 1921. — № 5. — С.154.
9. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.650, арк.16.
10. *Белый П.Ф., Дышлевской П.С.* Единство действий в защиту завоеваний революции. Боевое сотрудничество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции. — К., 1988. — С.69—70.
11. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.20, арк.142.
12. В.І.Ленін про Україну. — К., 1969. — Ч.2. — С.560.
13. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.14, арк.109.
14. *Белый П.Ф., Дышлевской П.С.* Указ.соч. — С.70.
15. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.14, арк.126.
16. Там само, арк.134.
17. Там само, оп.20, спр.981, арк.9.
18. В.І.Ленін про Україну. — Ч.2. — С.513—514.
19. ЦДАВО України, ф.2, оп.2, спр.316, арк.58.
20. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.14, арк.143.
21. ЦДАВО України, ф.2, оп.2, спр.316, арк.54.
22. Там само, спр.339, арк.83.
23. *Белый П.Ф., Дышлевской П.С.* Указ.соч. — С.70.
24. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.17, арк.7.
25. Там само, ф.1, оп.6, спр.23, арк.120.
26. *Белый П.Ф., Дышлевской П.С.* Указ.соч. — С.70.
27. ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр.484, арк.154.
28. Сборник статистических сведений по Союзу ССР, 1918—1923. За пять лет работы ЦСУ. — М., 1924. — Т.18. — С.131.

29. Год борьбы с голодом. Через делегатов VII Всеукраинского съезда советов всем трудящимся: Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе. — Харьков, 1923. — С.78.
30. VII Всеукраинский съезд советов, 10—14 декабря 1922 г. Стеногр. отчет. — Харків, 1922. — С.42.
31. *Альтерман А.Я.* Хлебные ресурсы Украины. — С.103.
32. *Ленін В.І.* Повне збір. тв. — Т.44. — С.63.
33. Там само. — Т.53. — С.71.
34. Там само. — С.72.
35. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.17, арк.29.
36. *Ленін В.І.* Повне збір. творів. — Т.53. — С.390.
37. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.17, арк.33.
38. Там само.
39. Там само.
40. Там само, оп.20, спр.981, арк.2—3.
41. Бюллетень № 3 Всеукраинской конференции КП(б)У. — Харьков, 1922. — С.1—2; Собрание узаконений и распоряжений рабоче—крестьянского правительства Украины. — 1922. — № 12. — С.199.
42. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.17, арк.51.
43. Там само, оп.20, спр.981, арк.26.
44. Там само, арк.7.
45. *Ленін В.І.* Повне збір. творів. Т.53. — С.341.
46. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.981, арк.7.
47. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф.Р—2106, оп.3, спр.655, арк.28.
48. Там само, арк.38.
49. *Ленін В.І.* Повне збір. творів. — Т.44. — С.63.
50. В.І.Ленін про Україну. — Ч.2. — С.590.
51. ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр.116, арк.5.
52. Там само, ф.340, оп.2, спр.4424, арк.1.
53. Там само, ф.2605, оп.1, спр.553, арк.13.
54. Там само, ф.340, оп.2, спр.829, арк.44—46; спр.828, арк.6—8; II—15.
55. ДАОО, ф.Р—99, оп.4, спр.45, арк.82—84.
56. *Трифонов И.Я.* Классы и классовая борьба в начале нэпа (1921—1922). — Л., 1964. — Ч.1. — С.116.
57. Отчеты народных комиссаров УССР, уполномоченных народных комиссаров РСФСР при СНК УССР и цент-

ральных учреждениях Украины V Всеукраинскому съезду советов: Отчет о деятельности ВУЧК. — Харьков, 1922. — С.9.

58. ЦДАВО України, ф.340, оп.2, спр.829, арк.38.
59. Там само.
60. ДАОО, ф.Р—99, оп.4, спр.45, арк.82—84.
61. Державний архів Вінницької області, ф.525, оп.1, спр.401, арк.6.
62. Трифонов И.Я. Указ.соч. — С.128.
63. ДАОО, ф.Р—99, оп.14, спр.45, арк.84.
64. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.17, арк.42.
65. Там само, арк.51 зв.
66. Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет Укр.экон.совещ.Совету Труда и Оборон. — Харьков, 1922. — С.529.
67. ЦДАВО України, ф.340, оп.2, спр.828, арк.12.
68. Там само, арк.7—8; спр.829, арк.39.
69. Там само, спр.828, арк.11.
70. Там само, арк.7.
71. Там само, спр.829, арк.38.
72. Там само, спр.828, арк.14.
73. Там само, спр.829, арк.39.
74. Там само, спр.828, арк.11.
75. Там само, арк.15.
76. Там само, спр.829, арк.9.
77. Там само, ф.257, оп.1, спр.36, арк.83.
78. Там само, ф.539, оп.1, спр.119, арк.5 зв.
79. Там само, ф.340, оп.2, спр.829, арк.38—39.
80. Там само, арк.44—45.
81. Там само, ф.257, оп.1, спр.36, арк.83.
82. Там само, спр.29, арк.79.
83. Там само, ф.1, оп.2, спр.482, арк.93.
84. Там само, ф.258, оп.1, спр.134, арк.18, 122.
85. Там само, спр.29, арк.87.
86. Там само, ф.1, оп.6, спр.17, арк.37.
87. Див.: *Ленін В.І.* Повне збір. тв. — Т.53. — С.253.
88. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.17, арк.101.
89. ЦДАВО України, ф.2, оп.2, спр.316, арк.97 зв.
90. Там само, ф.539, оп.1, спр.119, арк.101.
91. Там само, ф.20, оп.1, спр.8, арк.62.

92. Там само, ф.3040, оп.1, спр.169, арк.28.
93. Год боротьби с голодом. — С.13.
94. ЦДАГО України, ф.20, оп.1, спр.981, арк.4.
95. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т.1. — С.189.
96. ЦДАВО України, ф.539, оп.1, спр.119, арк.131.
97. Там само, ф.3040, оп.1, спр.231, арк.19.
98. Год боротьби с голодом. — С.103, 107.
99. Збірник постанов і розпоряджень робітничо—селянського уряду України. — 1922. — Ч.2. — Ст.29.
100. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.29, арк.8 зв.
101. Год боротьби с голодом. — С.77—78.
102. Збірник постанов і розпоряджень робітничо—селянського уряду України. — 1922. — № 4. — Ст.29.
103. ЦДАВО України, ф.3040, оп.1, спр.241, арк.42 зв.
104. Там само, ф.340, оп.2, спр.4293, арк.786.
105. Там само, ф.1, оп.2, спр.897, арк.177—178.
106. Там само, ф.3040, оп.1, спр.231, арк.21—22.
107. Там само, спр.318, арк.39.
108. Там само, ф.258, оп.1, спр.897, арк.178—179.
109. Там само, ф.20, оп.1, спр.8, арк.68 зв., 69.
110. Там само, арк.66.
111. Там само, арк.70 зв.
112. Там само, ф.258, оп.1, спр.134, арк.18.
113. Там само, арк.122.
114. Там само, ф.285, оп.1, спр.130, арк.14—14 зв.
115. Там само, спр.897, арк.178.
116. ДАОО, ф.Р—702, оп.1, спр.102—а, арк.28—69.
117. ЦДАВО України, ф.258, оп.1, спр.129, арк.161.
118. Там само, ф.3040, оп.1, спр.249, арк.4.
119. Там само, ф.1, оп.2, спр.482, арк.149.
120. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.29, арк.9.
121. Там само, оп.20, спр.1119, арк.175.
122. Итоги борьбы с голодом 1921—1922 гг. — М., 1922. — С.256.
123. ЦДАВО України, ф.258, оп.1, спр.897, арк.178.
124. Центральний державний історичний архів Російської Федерації (ЦДІАРФ), ф.1235, оп.1, спр.182, арк.3; 15 місяців

- работы. Отчет Южбюро ВЦСПС III Всеукраинской конференции профсоюзов. — Харьков, 1923. — С.138.
125. ЦДАВО України, ф.539, оп.1, спр.303, арк.59—61.
126. Збірник постанов та розпоряджень робітничо—селянського уряду України. — 1922. — № 9. — Ст.155.
127. Там само. — № 11. — С.189.
128. Там само. — С.183.
129. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.29, арк.14.
130. Там само, арк.16 зв.—17.
131. Там само, спр.17, арк.29.
132. Там само, оп.7, спр.17, арк.44.
133. *Ленин В.И.* Письмо В.М.Молотову для членов политбюро ЦК РКП(б) 19 марта 1922 г. //Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 4. — С.190—195.
134. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.29, арк.50 зв.
135. Там само, арк.68—68 зв.
136. ДАОО, ф.Р—99, оп.3, спр.744, арк.14.
137. Наука и религия. — 1922. — 21 авг.
138. ДАОО, ф.Р—99, оп.3, спр.740, арк.19.
139. ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр.904; ф.5, оп.1, спр.1089, 1091, 1093, 1094.
140. *Чертков А.* Крах. — М., 1968. — С.104, 105.
141. *Красиков А.П.* На церковном фронте, 1919—1923. — М., 1923. — С.119.
142. ДАОО, ф.Р—99, оп.3, спр.747, арк.114.
143. Там само, арк.22.
144. Там само, спр.749, арк.15.
145. Красное знамя (Чернигов). — 1922. — 1, 10, 14 апр.
146. ДАОО, ф.Р—99, оп.4, спр.45, арк.305.
147. Там само, оп.3, спр.744, арк.1.
148. Там само.
149. Там само, ф.Р—599, оп.1, спр.638, арк.16—17.
150. ЦДАВО України, ф.258, оп.1, спр.153, арк.61.
151. ЦДІАРФ, ф.1065, оп.4, спр.33, арк.4, 20.
152. ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр.1096, арк.238.
153. Там само, спр.702, арк.47.
154. Там само, спр.1096, арк.239.
155. Там само, спр.897, арк.79.
156. Там само, спр.702, арк.169.

157. Там само, арк.49.
158. Там само.
159. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.8, арк.68—69 зв.
160. ЦДАВО України, ф.258, оп.1, спр.130, арк.137.
161. Там само, ф.166, оп.2, спр.1746, арк.43; Итоги борьбы с голодом в 1921—1922 гг. — М., 1922. — С.264.
162. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.981, арк.9.
163. ЦДАВО України, ф.258, оп.1, спр.233, арк.234; Голод и помощь в УССР: Цифровые данные по материалам ЦК Помгол при ВУЦИКе на 1 мая 1922 г. — Харьков, 1922. — С.15.
164. ЦДАВО України, ф.20, оп.1, спр.8, арк.47—48 зв.
165. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.33, арк.63.
166. Там само, арк.62.
167. Там само, оп.20, спр.1034, арк.5.
168. Там само, арк.60.
169. Там само.
170. Там само, арк.78—80.
171. ДАОО, ф.Р- 453, оп.1, спр.2, арк.5, 7—8, 41, 76—78, 88—89, 273.
172. ЦДАВО України, ф.261, оп.1, спр.121, арк.18—18 зв.
173. Правда. 1923. -- 20 июля.
174. Сельское хозяйство Украины. — Харьков, 1923. — С.31.
175. Збірник постанов і розпоряджень робітничо—селянського уряду України. - 1922. — № 45. — Ст.662.
176. Стенографический отчет II сессии ВУЦВК 24--27 мая 1922 г. Харьков, 1922. — С.60.
177. Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе. — Харьков, 1923. — С.10, II.
178. *Литерман А.Я.* Хлебные ресурсы Украины. — С.108.
179. Год борьбы с голодом. — С.85.
180. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.981, арк.26.
181. Украина: Статистический справочник. — Харків, 1925. — С.29.
182. ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр.484, арк.154—159.
183. Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода... С.12, *Гмеляненко А.* Осенняя посевная кампания 1922 г. //Бюл. народного комиссариата земледелия РСФСР 1922. -- № 15. — С.3.

184. ЦДАВО України, ф.258, оп.1, спр.261, арк.1 зв.
185. Збірник постанов і розпоряджень робітничо—селянського уряду України. — 1922. — № 30. — Ст.471; № 31. — Ст.486.
186. ЦДАГО України, ф.1, оп.7, спр.28, арк.43.
187. В.І.Ленін про Україну. — Ч.2. — С.457.
188. Внутренние войска Советской республики (1917—1922 гг.): Сб.док. — М., 1972. — С.219.

Підписано до друку 10.03.93. Формат 60×84 1/16

Ум. друк. арк.4,06. Обл. вид. арк.4,38.

Тираж 300 прим. Зам. 621 1993 р. Ціна договірна.

Поліграф. д-ня Ін-ту історії України АН України.

Київ-1, вул. Грушевського, 4.

1A-1
(90)66